

Anwar Shaikh

Introduktion till kristeoriernas historia

”Lagen om profitkvotens fallande tendens” ansåg Marx vara höjdpunkten på sitt forskningsarbete. Det var samtidigt en sammanfattning av kapitalismens rörelselagar och en övergripande eller långsiktig kristeori för kapitalismen. Ytterligt förenklat visar lagen att kapitalisterna i sin jakt efter profit och produktivitet ersätter arbetare med maskiner, trots att det är endast det levande arbetet som kan skapa värde och mervärde. Systemet undergräver sig självt.

Trots Marx åsikt har lagen inte haft en framträdande roll hos.. efterföljande marxistiska teoretiker. Kanske man kan påstå att den fått en renässans i och med Mandels teori om de ”långa vågorna”, där han kopplar samman Marx lag med de upp- och nedåtgående längre utvecklingsfaserna under kapitalismen som kunnat iakttas. (Se Robert Thavenius artikel i Fjärde Internationalen nr 2/83.)

Anwar Shaikh ställer i föreliggande uppsats lagen om profitkvotens fall gentemot andra teoribildningar kring kapitalismens långsiktiga utvecklingsmönster. Styrkan i Shaikhs artikel är att han samtidigt ger en genomgång av de viktigaste ekonomiska teorierna och dels går till botten med dem. Det senare betyder att han i dessa typiska teorier rensar bort matematik och utvecklingar och plockar fram och formulerar grundläggande (ibland outtalade) antaganden.

Vi kan då se att i en del fall vilar teorin på föreställningar som är ett ideologiskt försvar för det existerande systemet. Men också att samma principiella resonemang kan omformuleras alltefter författarens syfte och politiska ståndpunkt.

Så Shaikhs artikel har sitt värde trefalt: dels för den ger en elementär orientering i ekonomisk teori; dels för att den avslöjar de borgerligt ideologiska grunderna i dominerande ”national-ekonomi”; och dels till att klargöra ståndpunkterna i diskussionerna om en revolutionär teori. Vad gäller det senare försvarar Anwar Shaikh ”lagen om profitkvotens fallande tendens”.

Anwar Shaikh är professor i ekonomi vid New York School of Social Research. Den artikel vi här publicerar är ett kapitel ur del III av antologin *US Capitalism i Crisis*, The Economics Education Project of the Union for Radical Political Economics, New York 1978.

Denna artikel handlar om kristeoriernas historia. I allmänhet menas med ordet ‘kris’, som det används här, en rad generella misslyckanden i de ekonomiska och politiska förhållandena i kapitalistisk reproduktion. De kriser vi söker undersöka här, är i synnerhet de mot vilka systemet drivs av egen kraft genom sitt grundläggande sätt att fungera. Som vi kommer att se ligger det i den kapitalistiska produktionens natur att ständigt bli utsatt för en rad av internt och externt alstrade störningar och rubbningar. Men bara vid vissa tidpunkter kan dessa ‘chocker’ sätta igång generella kriser. När systemet är friskt, kan det snabbt återställas från alla typer av bakslag; när det är sjukt, kan praktiskt taget vad som helst utlösa dess kollaps. Det vi vill undersöka är olika förklaringar till hur och varför systemet periodiskt blir sjukt.

I. Reproduktion och kris

Tänk på hur besynnerligt det kapitalistiska samhället är. Det är ett komplicerat socialt nätverk av ömsesidigt beroende, vars reproduktion kräver ett exakt mönster av fullständig utbytbarhet mellan olika produktiva aktiviteter: och ändå företas dessa aktiviteter av flera hundra tusentals individuella kapitalister, vilka bara bekymrar sig över sitt privata begär efter profit. Det är en klasstruktur, i vilken den fortsatta existensen av kapitalistklassen kräver den fortsatta existensen av arbetarklassen: och ändå inga blodsbånd, ingen tradition, ingen religiös princip som pekar ut vem som ska styra och vem som ska styras. Det är ett samverkande, mänskligt samhälle, och ändå hetsar det oupphörligen den ene mot den andre: kapitalist mot arbetare, men också kapitalist mot kapitalist och arbetare mot arbetare.

Den verkligt svåra frågan om ett sådant samhälle är inte varför det bryter samman, utan varför det fortsätter att fungera. Ur denna aspekt, är det viktigt att inse att varje förklaring till hur kapitalismen reproducerar sig själv, på samma gång (underförstått eller uttryckligen) är ett svar på frågan hur och varför icke-reproduktion uppstår, och vice versa: *med andra ord, analysen av reproduktionen och analysen av krisen är oskiljaktiga*. Detta är sant vare sig en teori gör detta uttryckligt eller inte.

I det ekonomiska tänkandets historia, kan vi urskilja tre grundläggande analyslinjer över kapitalistisk reproduktion. Först, och mest spridd, är föreställningen att kapitalismen har en förmåga till självreproduktion. Den kan vara smidig och effektiv (neoklassisk teori), eller den kan vara oregelbunden och slösaktig (Keynes), men den skapar sin egen jämvikt. Framförallt finns det inga absoluta gränser för det kapitalistiska systemet eller dess historiska existens: lämnad åt sig själv (neoklassisk teori) eller korrekt administrerad (Keynes) kan det fortsätta i evighet. Självklart har detta varit den dominerande idén i borgerlig teori.

Den andra ståndpunkten tar den motsatta inställningen: här sägs det att det kapitalistiska systemet lämnat åt sig självt är oförmöget att expandera. Det måste växa för att överleva, men det kräver en extern källa av efterfrågan (såsom den icke-kapitalistiska världen) för att kunna fortsätta växa. Detta betyder att dess reproduktion i sista hand regleras av faktorer utanför systemet: systemets gränser är externa. Olika underkonsumtionsskolor, inklusive marxistiska sådana, har sitt ursprung i denna tankelinje.

Till sist har vi ståndpunkten att, fastän kapitalismen är kapabel att växa av sig själv, fördjupar ackumulationsprocessen de inneboende motsättningarna på vilka den är baserad, tills de dyker upp som en kris: kapitalismens gränser är interna. Denna linje är nästan uteslutande marxistisk, och inkluderar både 'profitkvotens fall' och 'profit-klämme'-förklaringar av krisen.

Var och en av de ovan anförda ståndpunkterna antyder en motsvarande föreställning om kriser, varför de uppstår och vad de innebär. Vi ska därför undersöka dem en i taget.

I de som följer kommer vi att diskutera *laissez-faire* – och keynesiansk tradition hos ortodox teori i skilda avsnitt.

II. Kapitalismen som ett automatiskt självreproducerande system

A. Laissez-faire-traditionen

Tyvärr är vi alltför bekanta med föreställningen om kapitalismen som ett självreglerande, smidigt, effektivt och harmoniskt system. Från dess början i Adam Smith's 'osynliga' hand till den impotenta elegansen hos modern allmän-jämvikts-analys, har denna begreppsapparat dominerat borgerlig teori. Den fundamentala motsättningen hos all mänsklig existens säges komma från omätligheten hos människors behov i förhållande till den knappa tillgången på

fysiska resurser.¹ Det omätliga begäret under kapitalismen förvandlas sålunda till ett attribut hos den Mänskliga Naturen; dess vansinniga plundring av vår planet är därför helt enkelt 'naturlig', det oundvikliga resultatet av Naturens egen inre kamp. Mänsklig Natur möter Fysisk Natur. På så vis är begär, konkurrens och själviskhet eviga: det finns inget att göra åt dem, inget sätt att eliminera dem. I själva verket presenteras kapitalismen, mot denna bakgrund, som den uppsättning sociala regler vilka automatiskt medger det friaste uttrycket för de ovan nämnda 'inneboende' mänskliga drivkrafterna. Vidare: eftersom den representerar den optimala institutionella lösningen på en evig 'naturlig' konflikt, förblir kapitalismen evigt optimal. Den har inga andra gränser än någon otänkbar mutation hos den Mänskliga Naturen eller någon otänkbar förstörelse av den Fysiska Naturen. Lämna den åt sig själv och kapitalismen kommer att reproducera sig smidigt, effektivt och troligen för evigt. Så går resonemanget.

Eftersom systemet ses som självreglerande, tenderar man bortse från regleringsprocessen. Sålunda är den dominerande tendensen inom detta problemområde att koncentrera sig på antingen statisk eller balanserad jämvikt i tillväxten. På så sätt ges intrycket av att justeringsprocessen själv är försumbar. Egentligen är denna strategi helt nödvändig, eftersom föreställningen om en utdragen justeringsprocess är ett hot mot bilden av jämvikt, och följaktligen mot den omhuldade optimaliteten hos systemet.

Trots detta uppträder kriser ändå. Vilket tenderar få ekonomer att känna sig sårade, eller ibland bli ganska vresiga. Hur som helst, deras ideologiska funktion kräver av dem (periodiskt åtminstone) att behandla frågan om kriser.

Ekonomer som studerar historia över empiriska fenomen, tar oundvikligen ett starkt intryck, inte bara av krisernas frekvens, utan också av deras uppenbara regelbundenhet. I USA till exempel, räknar Wesley Clair Mitchell till femton 'kriser' under de 110 åren från 1810 till 1920, medan Paul Samuelson räknar upp sju 'recessioner' under de trettio åren från 1945 till 1975.² Däremellan har vi den Stora Depressionen vilken varade i nästan tio år!

Det finns bara två grundläggande sätt att införliva dessa uppenbara fakta i teorins principiella del, utan att för all tid förstöra den. Först och främst att kriser i princip aldrig behöver uppstå; att de faktiskt uppstår kan sen tillskrivas faktorer som är externa till den kapitalistiska reproduktionens normala sätt att fungera. *Utan egen skuld* blir systemet periodvis sönderslitet av kriser. I denna tradition finner vi att kriserna skylls på Naturen (solfläckar, stora misslyckade skördar, etc) och/eller på Mänsklig Natur (psykologiska cykler av optimism och hopplöshet, krig, revolutioner och politiska misstag).³

Men krisernas regelbundenhet visar sig svår att nagla fast vid solfläckar eller konsumenternas biorytmiska beteende, medan de unika förklaringarna såsom krig och politiska misstag helt enkelt inte är giltiga för förklaringar av uppenbart cykliska fenomen. Följaktligen återstår idén om *industricykeln*; den representerar det andra grundläggande sättet att införliva krisfenomen i ortodox teori. Inom denna föreställning ses systemet fortfarande som självreglerande: bara med den skillnaden att justeringsprocessen beskrivs som cyklisk snarare än som smidigt. Olika faktorer inneboende i systemets funktion ger upphov till självgenererande cykler, så att självreproduktionen har en intern rytm.

¹ Se A.A. Alchian och W.R. Allen, *Exchange and Production Theory in Use* (Belmont, Ca: Wadsworth Publishing Co, 1969), kap 1-4, för en rättfram presentation av den neoklassiska uppfattningen.

² Wesley Clair Mitchell, "Business Cycles" ur *Readings in Business Cycle Theory*, American Economic Association (London, George Allen and Unwin, 1961), s 43; Paul Samuelson, *Economics* (New York, McGraw-Hill Book Co, 1976), s 250-251.

³ Samuelson, a a, s 257.

Det är viktigt att komma ihåg att i ortodox teori är cykler inte kriser. För att vara förenlig med den övergripande teoretiska strukturen, måste cyklerna betraktas som i grund och botten 'små fluktuationer', andra rangens variationer, vilka man *efter första uppskattningen* är berättigad att bortse från. På så sätt representerar den cykliska naturen hos justeringsprocessen inte en begränsning hos systemets möjlighet att reproducera sig självt.

Den gren hos ortodox teori känd som industricykel-teorin, är en kombination av dessa båda grundläggande angreppssätt. Regelbundna, icke våldsamma fluktuationer är för systemet interna; sammandragningar och utvidgningar är delar av normal industricykel. Våldsamma eller förlängda utvidgningar och sammandragningar uppkommer emellertid ur externa faktorer härstammade från Naturen eller den Mänskliga Naturen, faktorer som kan driva en cykel till en kris eller skapa en helt på egen hand. Kriser hålls därmed utanför den kapitalistiska reproduktionens normala process.

Trots den goda tjänst den gör har industricykel-teorin alltid upptagit en liten roll i laissez-faire-ekonomin. Dess studieobjekt var alltför farligt, dess historia alltför belastad av anti-kapitalistiska känslor, för att bekvämt kunna integreras i teorins huvudsakliga delar. Med den keynesianska ekonomiska teorins ankomst ändrades emellertid detta: Vi ska snart se varför.

B. (Höger-) keynesiansk tradition

Vi har så här långt talat om laissez-faire-traditionen inom borgerlig teori, eftersom denna nästan alltid varit den dominerande. Men kapitalismens djupa och världsvisa kollaps under den Stora Depressionen var ett hårt slag mot denna tradition. Kollapsen kunde i och för sig 'lätt' förklaras av den rättrogne på olika sätt i stil med de ovan beskrivna. Vad som var oförklarligt var att systemet inte tycktes uppvisa någon tendens att rycka upp sig till 'normal' fullsysselsättningsjämvikt. Även i officiella (konservativa) uppskattningar höll sig arbetslösheten i Förenta Staterna kring tio miljoner människor 1939 – hela tio år efter den 'Stora Kraschen'.

Allteftersom depressionen släpade sig fram och den sociala oron fördjupades, kom laissez-faire-teorin alltmer i vanrykte och keynesiansk teori tog snabbt dess plats.

Keynes attackerade den ortodoxa föreställningen att "utbudet skapar sin egen efterfrågan", för det var denna idé som ledde till slutsatsen att kapitalismen automatiskt tenderade att, mer eller mindre, till fullo utnyttja den tillgängliga arbetskraften och produktionsmedlen. I hans analys är det i stället den av kapitalisterna planerade nivån på investeringsutgifterna som är den avgörande faktorn i bestämningen av produktionens och sysselsättningens storlek. Men investeringsplanerna beror till stor del på profitutsikterna, på 'förväntningarna' och den 'djuriska driften' hos kapitalisterna. Av detta följer två viktiga slutsatser: För det första, eftersom ombytligheten hos 'förväntningar' är allom bekant, blir kapitalistisk reproduktion tämligen oregelbunden. För det andra och viktigare, finns det ingen automatisk mekanism hos kapitalismen vilken gör att kapitalisterna planerar för just den rätta mängden investeringar så att full sysselsättning garanteras. Det bör dock noteras an systemet antas vara *automatiskt* självstabiliserande: det är bara det att jämvikten inte utesluter stadigvarande arbetslöshet och inflation.

Den så kallade keynesianska revolutionen var emellertid tvehågsen. Mycket av den 'djupa' strukturen i Keynes' analys var densamma som den i ortodox teori vilken han attackerade.⁴ Samhällets uppdelning i producenter och konsumenter (ej klasser), samma grundläggande syn på den mänskliga naturen, den avgörande betydelsen som gavs åt psykologiska 'benägenheter' och preferenser, utbudets och efterfrågans roll, och framförallt den allmänna tilliten till jämviktsanalys. Inte undra på att vissa ortodoxa kunde suga upp Keynes i en ny version av

⁴ Robert Lekachman, *A History of Economic Ideas* (McGraw-Hill Book Co, 1976), s 343.

borgerlig teori. Under medgivande av att det verkligen inte fanns någon automatisk mekanism som gjorde kapitalistisk reproduktion smidig, effektiv och krisfri, vände sig de neoklassiska keynesianerna (bastardkeynesianerna, som Joan Robin-son kallar dem) till staten som den mekanism som skulle ge liv åt det samhälle som fanns avbildat i Laissez-faire-teorierna. Om staten skötte sitt jobb bra skulle den manipulera med total efterfrågan så att nästan full sysselsättning upprätthölls med liten eller ingen inflation. Med denna modifikation ”kunde (ortodoxins) övriga doktriner återupplivas.”⁵

Eftersom ekonomiska fluktuationer är tillåtna i keynesiansk teori, blir industricykelteorin en mycket mindre farlig gren av ekonomisk teori. Det är till och med så att eftersom staten i princip kan eliminera fluktuationer, så kräver det att man studerar cykler och kriser i detalj för att veta hur man ska bemöta dem. Följaktligen har en stor mängd information om kriser kommit fram efter den så kallade keynesianska revolutionen.

Inte överraskande har keynesianer en tendens att se den kapitalistiska ackumulationens planlösa och våldsamma historia som en serie ’politiska’ missgrepp.⁶ Deras syn på den nuvarande krisen är inget undantag.

Keynes gav upphov till också en annan gren av efterföljare, de så kallade vänsterkeynesianerna, bland vilka den ledande gestalten är Joan Robinson. Hennes åsikter, tillsammans med Michael Kalecki’s och Joseph Steindl’s, kommer att diskuteras i nästa avsnitt.

III Kapitalismen som ett system oförmöget till självreproduktion

Från allra första början har laissez-faire-visionen om en harmonisk och krisfri kapitalism varit förhäxad av en lika gammal och lika ihållande föreställning om kapitalismen som medfött oförmögen till ackumulation. Systemets inneboende krafter, hävdas det, kan som bäst reproducera sig på en stationär nivå – men en stagnerande kapitalism kommer snart att degenerera. Konkurrens sätter var och en mot den andre, men eftersom det inte finns någon tillväxt kan ingen vinna utom på bekostnad av någon annan. Kapital ställs mot kapital, arbetare mot arbetare och klass mot klass. Antingen blir motsättningarna alltför intensiva så att systemet exploderar, eller också blir det ett samhälle i förfall (likt det gamla Kina) där en liten styrande elit vilar på en bas av massfattigdom och mänsklig misär. I båda fallen kommer en icke-ackumulerande kapitalism inte ha långt kvar.

Det är intressant att notera att detta omvälvande resonemang tar sin utgångspunkt i samma grundläggande idé som den teori den attackerar. Ortodox teori har alltid insisterat på att det slutliga målet för all kapitalistisk produktion är konsumtion: Det som inte konsumeras nu plöjs tillbaka i produktionen till gagn för framtida konsumtion. I båda fallen är konsumtionen herre på täppan.

I underkonsumtionsteorins mörka glasögon blir samma föreställning ett vapen i attacken på kapitalismen. Genom hela den långa och komplicerade historia för denna gren av kristeori, återkommer följande argument gång på gång: Ja, det som i sista hand styr all produktion är egentligen konsumtion – nuvarande eller framtida; men kapitalistisk produktion reagerar inte på behov utan på köpkraft, inte på efterfrågan utan på ’effektiv’ efterfrågan (dvs den efterfrågan som kan uttryckas i pengar). Och sådan är dess motsägelsefulla natur, att lämnad åt sig själv är den oförmögen att skapa tillräcklig effektiv efterfrågan så att ackumulationen upprätthålles. Systemets inneboende mekanismer har, med andra ord, en tendens att peka mot ett stationärt tillstånd: Det kräver en extern källa av effektiv efterfrågan – extern i förhållande till dess grundläggande mekanismen – för att kunna fortsätta växa.

⁵ Joan Robinson, *Economic Heresies* (New York, Basic Books Inc, 1971), s x.

⁶ Lekachman, a a, s 347-348. Detta var i mångt och mycket Keynes’ eget perspektiv, och det återspeglas fortfarande hos hans efterföljare.

A. Idén om efterfrågegapet

Under de gångna 150 åren har det funnits många försök att bestämma den exakta naturen hos underkonsumtionens problem. Trots en rad varierande formuleringar är det emellertid slående hur ståndaktig föreställningen om efterfrågan på konsumtionsvaror som den yttersta regulatoren för all produktion är.

Antag att vi delade upp all social produktion i två stora branscher eller 'avdelningar'. Avdelning I producerar produktionsmedel (rå material, bränsle, anläggningar och utrustning, m m), medan avdelning II producerar konsumtionsvaror och tjänster (mat, kläder, underhållning, osv).

Underkonsumtionsteorins grundsats är då att efterfrågan på konsumtionsvaror och tjänster bestämmer produktionens storlek inte bara i avdelning II (konsumtionsvaror) utan också i avdelning I (produktionsmedel). Produkten från produktionsmedelsindustrin är ytterst reglerad av förutsättningarna för insatser i konsumtionsvaruindustrin: efterfrågan på produktionsmedel kan 'härledas' från efterfrågan på konsumtionsvaror.

Lägg märke till att man inte bara säger att resultatet från avdelning II påverkar resultatet från avdelning I, och vice versa. Man har ett mycket starkare påstående, nämligen att orsakssambandet huvudsakligen går i en riktning, att avdelning II är ledaren och avdelning I följer efter.

Parallellt med denna föreställning finns en idé om cirkulationen som en process där samhällets produkt delas mellan arbetare och kapitalister. Sålunda uppfattas en del av totala sociala produkten som en ersättning för i produktionen förbrukade insatsvaror, och den återstående delen, nettoprodukten, tänks vara tillgänglig för 'distribution' bland arbetare och kapitalister.

En liknande uppdelning görs på inkomstsidan. Från alla företags försäljning sägs en viss mängd pengar bli avsatta för ersättning för de pengar utlagda på produktionsmedel förbrukade under produktionen. Resten är nettoinkomster som kommer företagen tillhanda och som delas mellan löner och profiter. Denna nettoinkomst, som ortodoxa ekonomer kallar nettonationalinkomst, är källan till effektiv efterfrågan på nettoprodukten.

Nettoprodukten har två sidor därför. Å ena sidan har vi varor och tjänster, och på den andra har vi nettoinkomster i pengar vilka motsvarar löner plus profiter: Utbud på ena sidan och effektiv efterfrågan på den andra.

Vi kan nu lägga fram underkonsumtionsteorins fundamentala problem. Arbetare köper i allmänhet upp hela sina löner. De köper därför 'tillbaka' en del av nettoprodukten till dess normala pris. Men eftersom arbetarna aldrig tilldelas hela nettoinkomsten, kan de heller aldrig köpa tillbaka hela nettoprodukten. *Arbetarnas konsumtion lämnar alltid kvar ett 'efterfrågegap'; vidare – ju lägre lön desto större 'efterfrågegap'.*

Så långt i analysen återstår det ännu för merprodukten att bli såld och kapitalistens inkomst – profiten – har ännu inte spenderats. Om dessa båda kunde svara mot varann, skulle hela produkten kunna bli såld och 'efterfrågegapet' helt kunna fyllas. Men under vilka förutsättningar skulle detta hända?

De tidiga underkonsumtionsteoretikerna var benägna att betrakta nettoprodukten såsom bestående av enbart konsumtionsvaror. Mot bakgrund av deras fundamentala antagande om att produktionsresultatet från avdelning I är reglerat av förutsättningarna för investeringar i avdelning II, hamnade de lätt i föreställningen om att i varje tidsperiod är avdelning I's produktion just tillräcklig att ersätta insatsvarorna förbrukade i systemet i dess helhet. Detta betyder att medan den totala sociala produkten består av produktionsmedel (avdelning I) och

konsumtionsvaror (avdelning II), består nettoprodukten (det totala minus det som behöver ersättas) av konsumtionsvaror.⁷

Med denna utgångspunkt, efter det att arbetarna spenderat sina löner för att ”köpa tillbaka sin andel” av nettoprodukten, återstår å ena sidan merprodukten i form av konsumtionsvaror, och på den andra sidan de ovannämnda profitterna vilka utgör kapitalistens ‘inkomst’. Därav följer att ‘efterfrågegapet’ kommer att fyllas bara om kapitalisterna spenderar hela sina profiter på privat konsumtion. Men då kan det inte bli några investeringar, följaktligen ingen tillväxt, ingen internt genererad ackumulation.

Detta betyder inte att kapitalisterna inte kommer att försöka ackumulera. Vad det egentligen innebär är att försöken till ackumulation kommer att vara självupphävande för klassen som helhet. Trots allt, i den knivskarpa konkurrensen mellan kapitalister, är storleken på en kapitalists tillgångar en viktig fingervisning på hans maktställning. Och ett viktigt sätt att öka i storlek och makt är att spara, investera och därmed växa. Så kapitalisterna kommer att försöka ackumulera. Föreställ er därför att vi börjar från den inledande situationen beskriven ovan, där avdelning I producerar just tillräckligt med produktionsmedel för att bibehålla produktionskapaciteten hos systemet, och avdelning II producerar en mängd konsumtionsvaror vilka till fullo ”köps tillbaka” av arbetare och kapitalister konsumerande hela sina inkomster. Antag nu att i nästa omgång kapitalisterna bara spenderar en del av sina profiter på konsumtionsvaror – resten investerar de genom att köpa produktionsmedel, anställa arbetare och starta företag i avdelning I och/eller avdelning II.

En underlig sak inträffar just här. Låt oss säga att de totala profitterna uppgår till 200 000 dollar, vilka kapitalistklassen till att börja med helt och hållet spenderar på privat konsumtion. Antag nu att de skär ned sin konsumtion till 150 000 dollar, och att de återstående 50 000 investeras genom att 30 000 används till att köpa produktionsmedel (från lagren i avdelning I) och 20 000 för att anställa arbetare (från reservarmén av arbetslösa). Nettobortfallet i konsumentefterfrågan är bara 30 000 dollar, eftersom bortfallet i kapitalisternas konsumtionsefterfrågan delvis uppvägs av de nyanställda arbetarnas extra-konsumtion. Men efterfrågan på konsumtionsvaror faller ändå, så att försäljningen i avdelning II faller, vilket i sin tur betyder att dess egen efterfrågan på produktionsmedel minskar, så att försäljningen i avdelning I sjunker. Ändå, samma handling som ledde fram till allt detta, har samtidigt expanderat den allmänna produktiva kapaciteten. Deras försök att expandera kapaciteten har därför gjort inte bara den extra kapaciteten överflödigt, utan därtill en del av den tidigare kapaciteten. Detta måste oundvikligen tvinga dem att skära ned. Internt genererad ackumulation negerar sig själv.

Eftersom expansion sker gradvis och tar tid att fullfölja, kan man tänka sig att det tar en stund innan bristen på ”effektiv efterfrågan” gör sig gällande, och ytterligare en stund för nedskärningen som följer att utveckla sig. Konsekvensen av ackumulation blir därför konjunkturuppgång följt av konjunkturedgång, med en nettoackumulation på noll över cykeln. Detta skulle, enligt underkonsumtionsteorins logik, bli det beteende att vänta av en kapitalistisk ekonomi lämnad åt sig själv.

Cykler av upp- och nedgångar är inte ovanliga i kapitalismens historia. Samtidigt visar emellertid historiska studier mycket klart att tillsammans med dessa cykler följer en fantastisk och långvarig tillväxt i verkliga kapitalistiska ekonomier – ett faktum som står i skarp kontrast till den internt stagnerande kapitalism som den underkonsumtionistiska logiken leder fram till. Därför har underkonsumtionsteorier alltid varit tvungna att ta sin tillflykt till ‘exogena’ (dvs

⁷ Nettoprodukten är den del av totalprodukten utöver vad som är nödvändigt för att bibehålla det produktiva systemet. Om vi från detta substraherar arbetarnas konsumtion får vi den del av totalprodukten som är utöver det produktiva systemets och dess arbetares underhållningsbehov: det är merprodukten.

externa) faktorer för att kunna förklara denna stora kontrast mellan historia och teori. I de följande två avsnitten, vilka behandlar underkonsumtionsteorin före och efter Marx, kommer vi att se vilken betydande ställning dessa externa element intar.

B. Konservativa och radikala underkonsumtionsteorier

I det föregående avsnittet försökte jag presentera den innersta logiken bakom underkonsumtionsargumenten och de samband som följer av den logiken. När jag gjort detta har jag använt moderna begrepp såsom Marx' två vadelningar och Kalecki's analys av aggregerat utbud och aggregerad efterfrågan. Men dessa begrepp är relativt nya, och naturligt nog uppenbarar sig argumenten inte precis i denna form i underkonsumtionsteorins verkliga historia. Saken är den att vad som är ganska slående i denna historia är att medan föreställningen om ett 'efterfrågegap' genomgående kommer fram, blir den motsvarande slutsatsen om omöjligheten av en självförsörjande kapitalistisk ackumulation sällan uppfattad. Speciellt bland icke-marxistiska teorier undviks denna slutsats oförtrutet. Det är verkligen en svår ställning att leva och skriva på 1880-talet, under en period av nästan explosiv kapitalistisk tillväxt, och ha en teori som säger att kapitalistisk produktion inte innebär tillväxt.

Övertygade om riktigheten i sina grundläggande ståndpunkter, men antingen omedvetna om eller ovilliga att acceptera dess fulla innebörd, intog så gott som alla tidiga underkonsumtionister ståndpunkten att alltför mycket ackumulation skulle leda till en kris. De skulle ha börjat med att anta att ekonomin växte i en 'tillräcklig' grad. Följande den logik jag skisserat i föregående avsnitt, skulle den sen ha antagit att kapitalisterna skar ned denna konsumtion och investerade denna så sparade mängd, i ytterligare produktionsmedel och arbetare. Så medan investeringar hade utvidgat den produktiva kapaciteten, resulterade nedskärningen i konsumtionsvaruefterfrågan och dess påföljande effekter på produktionsefterfrågan, i underutnyttjande av till och med den kapacitet som hittills hade existerat. "För mycket sparande" hade lett till en slumpdepression.⁸

Men vad deras logik egentligen innebar var att allt sparande skulle leda till slump, ett faktum som snart kom att påpekas av deras motståndare. I sin utmärkta studie med titeln "Underconsumption Theories", summerade Michael Bleaney de tidiga underkonsumtionisternas dilemma så här:

"Den allmänna ståndpunkten bland dessa författare var att det fanns en gräns ovanför vilken graden av ackumulation blir riskabelt hög, hotandet att brådstörtat sjunka ner i kris. Men ju mer de utvecklar det, blir logiken i argumentet i själva verket nolltillväxt i ackumulationen, vilket eftertryckligt påpekas av Chalmers. På så sätt fångas de i en fälla, i vilken de antingen måste slå till reträtt från stupkanten och förkasta delar av sina resultat, eller också måste de öppet uppge det absurda i sina slutsatser."⁹

Den förste större ekonom som försatte sig i detta dilemma var Thomas Malthus (1820-talet). Trogen underkonsumtions-traditionen hävdade Malthus att det var efterfrågan på konsumtionsvaror som reglerade produktionen, så att endast en viss grad av tillväxt var 'tillräcklig' ('sustainable'). Givet logiken i hans argument och dess underförstådda slutsatser, förmådde Malthus naturligtvis aldrig precisera hur stor denna 'tillräckliga' tillväxt var. Icke desto mindre underströk han att (alltför stort) sparande skulle medföra att kapitalisternas konsumtion inte kunde fylla arbetarnas efterfrågegap, så att kriser av överproduktion (underkonsumtion) var klart möjliga under kapitalismen. I Malthus' händer blev denna tendens till under-

⁸ Underkonsumtionisterna förutsåg ingen keynesiansk skillnad mellan planerat sparande och planerade investeringar. Kapitalisterna planerar båda, och vad de sparar investeras, inget hamstras. Hamstring spelar ingen större roll i underkonsumtionsteorier, vilket Bleaney (a a, s 50-51) påpekar.

⁹ Michael Bleaney, *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis* (New York, International Publishers, 1976), s 63.

konsumtion ett reaktionärt försvar för feodala jordägare, vars höga levnadsstandard och iögonenfallande konsumtion presenterades som en välkommen motvikt till kapitalisternas tendens att (över-)spara. (Malthus är också berömd för sitt angrepp på arbetarklassen genom hans så kallade befolkningslagar. Då, som nu, var dessa djuriska "naturliga lagar" aldrig menade att representera de "civiliserade" styrande klassernas beteende.)

Simonde de Sismondi var en samtida med Malthus som också såg en tendens till underkonsumtion under kapitalismen. Ännu en gång finner vi här argumentet att konsumtionsnivån reglerar produktionen överlag, så att produktionen bara kan växa så fort som konsumtionen växer. Men kapitalismen begränsar massornas konsumtion genom att hålla dem i fattigdom; arbetarna är för fattiga för att köpa tillbaka sin egen produkt (här återigen det allerstädes närvarande efterfrågegapet). Vidare, allteftersom kapitalismen utvecklas blir inkomstfördelningen mer och mer ojämn, så att massornas konsumtion växer saktare än rikedomen överlag (gapet vidgas). Hos Sismondi existerar därför inte bara en tendens till underkonsumtion, utan det blir också värre ju mer kapitalismen mognar. över tiden blir kriserna djupare, och konkurrensen mellan nationerna om externa marknader blir alltmer våldsam.

Till skillnad från reaktionären pastor Malthus, var Sismondi en radikal som tog djupa intryck av böndernas och arbetarnas lidande under kapitalismen. På sin tid stod han i spetsen för vad som Marx kallade småborgerlig socialism, vilken bekämpade grymhet och förstörelse frambragd av kapitalismen, och sökte reformera den så att förhållandena förbättrades. Sismondi själv förfäktade radikala förändringar i inkomstfördelningen till förmån för bönder och arbetare, och såg till staten som den som skulle genomföra dessa och andra ekonomiska reformer.¹⁰

Både malthusianska och sismondiska underkonsumtionsskolor nämner externa marknader som källa till konsumtionsefterfrågan. Hos Malthus är det bara en hänvisning i förbifarten; hos Sismondi utgör utländska marknader emellertid ett viktigt utlopp för inhemsk överproduktion, och han ser tilltagande internationell rivalitet uppstå ur försämrade underkonsumtionsproblem. För att internationell handel ska kunna vara en lösning på detta problem, måste naturligtvis en nation exportera mer till andra än vad den importerar från dem. Detta är uppenbarligen omöjligt för världen i dess helhet. Om all handel begränsar sig till enbart kapitalistiska sfärer så är utrikeshandeln intern i förhållande till det världskapitalistiska systemet, och erbjuder ingen räddning undan underkonsumtionens problem. Sismondi lägger följaktligen inte fram utrikeshandeln som allmän lösning på problemet.

Mellan Sismondi (1850-talet) och J.A. Hobson (1900-talets första decennium) kom den stora vattendelaren i kapitalismens historia, vilken markerar början på imperialismens tidsålder. Även mellan 1870-talet och 1914, till exempel, steg europeiska utlandsinvesteringar med över 700%, varav mycket gick till den så kallade Tredje världen. Det är därför inte alls överraskande vid 1900-talets första år, att utrikeshandeln, genom imperialismen, började framstå som lösningen på underkonsumtionens problem. Ty, om man betraktar världen i termer av imperialismens kapitalistiska nationer och den underutvecklade Tredje världen, blir det också fullt möjligt att föreställa sig att denna Tredje värld suger upp överskottssparandet i de utvecklade länderna – antingen direkt i form av utländska investeringar, eller indirekt i form av varuexport. Både hos Hobson och hos Rosa Luxemburg (den senare kommer jag att diskutera i nästa avsnitt), var kopplingen mellan underkonsumtion och imperialism mycket betydelsefull.

Hobson börjar med, det vid det här laget välbekanta, sättet för underkonsumtionister. Han identifierar uttryckligen det yttersta målet med all produktion, även under kapitalismen, som varande produktion av konsumtionsvaror. Vidare är han den första som uttryckligen

¹⁰ Michael Barrat-Brown, *Economics of Imperialism* (London, Penguin Books, 1974), s 170.

behandlar avdelning I (produktionsmedelsindustrin) såsom varande strikt underordnad avdelning II (konsumtionsvaror), så att hela produktionsprocessen kan behandlas som ett vertikalt integrerat system, med början i råmaterial och fortsättande i successiva steg till slutprodukten vilken består av konsumentvaror enbart. Slutligen, börjar också han med ett antagande om en 'tillräcklig' tillväxttakt (vilket han naturligtvis inte kan definiera) och går sen vidare till att visa att (alltför mycket) sparande leder till depression.

Kriser uppstår ur (över-) sparande.¹¹

Hobson introducerar också idén om ett 'överskott', vilket spelar en viktig roll i hans efterföljande analyser. I generella termer definierade Hobson 'överskott' som det som i produktionens totala penningvärde översteg de strikt nödvändiga kostnaderna för denna produktion.¹² Idén inbegriper ett särskiljande mellan nödvändiga och icke-nödvändiga produktionskostnader, och mellan produktionskostnader och andra utgifter (såsom försäljningskostnader, omsättningsskatter, osv). Det är ett större begrepp än vad jag tidigare definierade som profiter (försäljning minus alla kostnader), men vi behöver inte fördjupa oss i skillnaderna här.

I vilket fall som helst omfattar Hobson's föreställning om överskott icke-nödvändiga 'kostnader', som monopolprofiter och jordränta (eftersom dessa inte härrör från produktion av något slag). Allteftersom kapitalismen utvecklas, sväller dessa 'oförtjänta inkomster' ut, och eftersom deras mottagare har en benägenhet att konsumera litet, har översparande en tendens att inträffa. Vi har därför ett under-konsumtionsproblem som hela tiden förvärras.¹³

Enligt Hobson erbjuder utrikeshandeln en utväg för överskotts-sparande och överskottsproduktion, även under konkurrenskapitalism. Men när industrin blir mer koncentrerad och monopolen vanligare, flyttas underkonsumtionsproblemet till en kvalitativt högre nivå. Å ena sidan ökar monopolprofiterna överskottet, vilket leder till större sparande; å andra sidan, eftersom monopolen uppnår dessa överprofiter genom att höja priserna, tenderar de att krympa marknaderna. Samma faktorer som ökar sparandet, minskar sålunda utvägarna för det. Imperialismen stiger då fram som lösningen: imperialismen är underkonsumtionens högsta stadium.

Men det behöver inte vara så, säger Hobson. Den yttersta orsaken till kriser och imperialismen ligger i den ojämna inkomstfördelningen och monopolisternas och rentiärernas överskottsinkomster, och lösningen står att finna i lämpliga reformer:

"Låt en vändning i de politisk-ekonomiska krafternas tidvatten omfördela från dessa ägare deras överskottsinkomst och låt den flyta, antingen till arbetare som högre löner, eller till samhället som skatter, så att den spenderas i stället för sparas, på antingen det ena eller andra sättet tjänande konsumtionens stigande flod – och det kommer inte att behövas någon kamp om utländska marknader eller utländska investeringsområden."¹⁴

Ett överraskande stort antal teser framlagda av Hobson i det tidiga 1900-talet dyker åter upp i efterföljande marxistiska analyser. När Lenin skriver 1916, understryker han sambandet mellan monopol och imperialism, fastän han förkastar Hobson's underkonsumtions-analys. Å andra sidan, på 1920-talet hävdar den tyska revolutionären Rosa Luxemburg att imperialismens rötter faktiskt ligger i underkonsumtionens problem, även om hon naturligtvis förkastar de slutsatser Hobson drar av detta. Men nyligen har i USA, inflytelserika arbeten av marxisterna Paul Sweezy och Paul Baran återupplivat hobsonska föreställningar, såsom synen på produktionen som en vertikalt integrerad sektor, idén om 'överskottet', föreställningen att

¹¹ Bleaney, a a, s 153-168.

¹² Ibid, s 180.

¹³ Ibid, s 171.

¹⁴ Hobson citerad i Bleaney, a a, s 166.

monopolen tenderar öka överskottet, och framförallt att överskottets uppsugande utgör ett inneboende problem hos kapitalistisk produktion vilket blir mer akut med monopolens herravälde. Vi tittar härnäst närmare på dessa teorier.

C. Marxistiska underkonsumtions- och disproportions teorier

I de tidiga underkonsumtionsteorierna, ställs problemet ideligen i termer av alltför hög grad av ackumulation. Emellertid har vi enligt deras egen logik sett att varje ackumulation tenderar negera sig själv. Oundvikligen drevs underkonsumtionisterna till slutsatsen att kapitalismen gick mot stagnation, att självexpanderande kapitalism var omöjlig.

Marx krossade helt detta argument. För att kunna se varför, måste vi diskutera några begreppsmässiga framsteg som han gjorde.

Vi är redan bekanta med det första stora framsteget, vilket var att ge begrepp åt produktionen i termer av två större branscher eller avdelningar, produktionsmedel (I) och konsumtionsvaror (II). Det betyder att totalprodukten över en tidsperiod består av båda typerna av varor.

Den andra nydaningen av Marx, var att klargöra naturen hos effektiv efterfrågan. Underkonsumtionisterna, påminner vi oss, urskiljde i grunden tre typer av effektiv efterfrågan: Ersättningsefterfrågan vilken köper tillbaka produktionsmedel för att ersätta de som förbrukas; arbetarnas konsumtionsefterfrågan, vilken köper tillbaka deras 'andel' av produkten; och kapitalisternas konsumtion och nettoinvesteringsefterfrågan, vilken måste fylla 'efterfrågegapet' i nettoprodukten.

Marx' första utgångspunkt innehåller en fråga om tid. Antag att produktionsprocessen i vardera avdelning tar en viss given tid, säg ett år. Nåväl, produktionsmedlen förbrukade i processen kan inte köpas ut från detta års produktion, därför att den först fullbordade produktionsmedelsvaran härrörande från produktionen som startade detta år, inte kommer att rulla av bandet förrän mot slutet av året. Likaledes kan inte arbetare anställda under detta år "köpa tillbaka" de konsumtionsvaror som är resultatet av deras nuvarande verksamhet, därför att dessa varor inte blir färdiga förrän vid slutet av året; ej heller kan kapitalisterna konsumera vad som ännu inte är tillgängligt.

Låt oss gå tillbaka till början av året. Antag, för att hålla exemplet så enkelt som möjligt, att alla varor som används under året köps i början av året (denna uppläggning används i förklarande syfte enbart). Kapitalisterna beslutar sig för den produktionsnivå de vill ha för innevarande år. De köper en viss mängd produktionsmedel och anställer ett visst antal arbetare; arbetarna använder i sin tur sina löner till att köpa konsumtionsvaror. Samtidigt måste också kapitalisterna köpa en viss mängd konsumtionsvaror för sin egen privata konsumtion under året. *Lägg märke till att effektiv efterfrågan helt och hållet utgår från kapitalistklassen: arbetarnas löner utgör en del av årets bruttoinvesteringsutgifter för kapitalisterna. Det är tämligen felaktigt att behandla konsumtion och investeringar som funktionellt oberoende av varandra, eftersom huvuddelen av konsumtionen kommer från löner, vilka själva är en nödvändig del av investeringsutgifterna.*

Vid början av året är det alltså kapitalistklassen, genom sin konsumtion och sina investeringsutgifter, som bestämmer effektiv efterfrågan. Men vem säljer varorna? Kapitalistklassen, naturligtvis! Början på detta år är också slutet på förra året; det är också vid denna tid som den förfärdigade produkten från förra årets produktionsprocess blir tillgänglig. Förra årets produktion förser kapitalistklassen med det varuutbud tillgängligt för försäljning under det här året. Årets utgifter för kapitalistklassen på bruttoinvesteringar och privat konsumtion, bestämmer den effektiva efterfrågan för det varuutbudet. Om detta låter bisarrt, måste man komma ihåg att kapitalistisk reproduktion är bisarr. Produktions- och konsumtionsbeslut tas av flera hundra tusentals individuella kapitalister utan den minsta tanke på reproduktion av systemet i dess

helhet. Fastan det är kapitalistklassen som bestämmer båda sidor av förhållandet utbud – efterfrågan, gör inte kapitalisterna detta som klass utan som individer. Det svåra är att förklara varför de lyckas ”komma rätt”. Vi återkommer till denna fråga inom kort.

Det är inte svårt att från detta visa att stadig tillväxt mycket väl är möjlig, med varje års effektiva efterfrågan just tillräcklig att köpa det tillgängliga utbudet till ‘normala’ priser.¹⁵ Om investeringarna ökar med 10%, växer produktionsresultatet med 10%. Om därför också kapitalisternas konsumtion ökar med 10%, kommer varje års produkt finna en effektiv efterfrågan väntande på att få köpa den. Efter Marx har ”balanserad tillväxt” blivit allmängods.

Balanserad tillväxt innebär att produktiv kapacitet och effektiv efterfrågan kan växa med ungefär samma takt. I och för sig behöver detta inte nödvändigtvis betyda att kapitalism tillnärmelsevis uppnår något sådant. Det säger oss heller ingenting om i vilken riktning orsaksambanden går, om sådan tillväxt verkligen är möjlig på lång sikt. Icke desto mindre innebär det faktum att utvidgad reproduktion är möjlig, ett klart hot mot underkonsumtionsteorin. Det är i ljuset av denna utmaning som vi möter marxistiska versioner av underkonsumtionsteorier.

Det kan här vara på sin plats att ge litet bakgrund till Marx’ skrifter. Under perioden 1858-65, skrev och ändrade Marx huvuddelen av de manuskript från vilka hans stora tre-volymverk, *Kapitalet* är taget. *Band I* publicerades 1867, men *Band II* – i vilket analysen av den kapitalistiska reproduktionsprocessen presenteras – fick aldrig sin slutliga form, fastän den blev reviderad i början på 1870-talet och ännu en gång mot slutet av 1870-talet. Marx hann aldrig avsluta denna uppgift, och de båda senare volymerna sattes samman och publicerades av Engels. Så de delar av Marx’ verk som publicerades under hans livstid behandlade inte reproduktion och tillväxt.¹⁶

I *Band I* visar Marx att merprodukt endast kan uppstå om arbetarna tillsammans arbetar fler timmar på en given dag än vad det tar för dem att producera de varor de själva konsumerar och varor som behövs för att ersätta de som förbrukats i produktionsprocessen. Det är denna arbetarnas merarbetstid utöver vad som är nödvändigt för dem för att försörja sig själva och produktionssystemet, som skapar den merprodukt som kapitalistklassen tillägnar sig.

I Tsarryssland gav detta genklang. Kapitalismen hade där börjat lösa upp sociala former, speciellt den gamla bondekommunen, miren. På 1850-talet hävdades det av vissa populisterna att miren kunde tjäna som bas för en direkt övergång till socialism, utan att man behövde gå genom den kapitalistiska industrialiseringens hemskheter. Ungefär 1880 hade *Band I* av *Kapitalet* försett de marxistiska populisterna inte bara med en förödande kritik av kapitalismen i allmänhet utan också – med hjälp av litet extrapolering – med ett viktigt teoretiskt vapen mot kapitalismen i Ryssland.¹⁷

De marxistiska populisterna såg Marx’ betoning av merarbetstiden som ett bevis på omöjligheten av kapitalism i Ryssland. Enligt klassiskt underkonsumtionsmönster, resonerade de att eftersom arbetarna producerade mer än de konsumerade, skulle hemmamarknaden aldrig vara tillräcklig för att medge tillväxt. De utvecklade kapitalistiska nationerna i väst hade undvikit detta dilemma genom att hitta utländska marknader; men Ryssland, sade de, var alltför underutvecklat för att effektivt kunna konkurrera på världsmarknaden. Kapitalismen var därför inte livsduglig i Ryssland. Böndernas organisering var nyckeln till socialismen.

¹⁵ För en diskussion om vad ”normala” priser är och hur de bestäms hos Marx, se min artikel ”Marx’s Theory of Value and the ‘Transformation Problem’”, i *The Subtle Economy of Capitalism*, red Jesse Schwartz (Santa Monica, Ca: Goodyear Publishing Co Inc, 1977), s 106-137.

¹⁶ Karl Marx, *Grundrisse* (London, Penguin Books, 1973), översatt med ett förord av Martin Nicolaus, s 56-58.

¹⁷ Russell Jacoby, ”The Politics of the Crisis Theory: Towards the Critique of the Automatic Marxism II”, ur *Telos* nr 23, våren 1975, s 5-11.

Band II av *Kapitalet* publicerades 1885, två år efter Marx' död. Trots detta insisterade fortfarande de marxistiska populisterna femton år senare att "det är omöjligt för ett kapitalistiskt land att existera utan utländska marknader".¹⁸ Men nu hade ett motargument utvecklats inom rysk marxism; och det räknade in några tunga namn på sin sida: Bulgakov, Tugan-Baranowsky, Struve, Lenin.

Denna senare grupp av marxister hade två större invändningar mot populisternas underkonsumtionsresonemang. För det första, noterade de att det var ett faktum att kapitalister och varurelationer växte snabbt överallt i Ryssland. Lenin's första bok *Kapitalismens utveckling i Ryssland* (1899) var ämnad att påpeka just detta. För det andra angrep Lenin och de andra den logiska grunden för populisternas argumentering. Det grundläggande felet, sade de, låg i föreställningen att konsumtionen var produktionens mål även under kapitalismen. Kapitalismen producerade för profit, inte konsumtion, och Marx' analys av utvidgad reproduktion fastställde utom all tvekan att denna profitmotiverade produktion var fullständigt kapabel att skapa sina egna interna marknader. Underkonsumtion var inte ett inneboende problem. Kapitalismen fanns där redan, den var livskraftig och ökade sin utbredning, och stadsproletariatets organisering var en angelägen uppgift.

Den debatt-ronden vanns eftertryckligt av Struve, Bulgakov, Tugan-Baranowsky och Lenin. Men deras seger förde dem bara fram till en ny uppsättning ännu viktigare frågor: om kapitalismen verkligen var förmögen till själv-tillräcklig tillväxt, vad skulle då hindra den från att växa i evighet? Med andra ord: vad är dess gränser? Och dessutom, hur ska vi förstå de kriser den regelbundet utsätts för?

Tugan-Baranowsky's svar var att hävda den extrema ståndpunkten att kapitalismen var helt oberoende av konsumtion, förutsatt att avdelningarna I och II växte i rätt proportion till varandra. Men, sade han, på grund av den kapitalistiska produktionens anarki, var denna rätta proportionalitet en fråga om slump. Den chanstagande naturen hos kapitalistisk produktion skulle därför periodiskt ge upphov till så stor snedfördelning att reproduktionen skulle avbrytas och en kris bryta ut. Lenin förkastade Tugan-Baranowsky's påstående att konsumtionen var ovidkommande, men här förutom att betona anarkin hos den kapitalistiska produktionen som en källa till kriser, gav han ingen klar kristeori. Han skulle inte komma att återvända till detta ämne. I Tyskland, ett tiotal år senare, dök disproportionalitetsteorin upp igen, denna gång i Rudolph Hilferdings väldiga arbete om monopolkapitalismen. Både Tugan-Baranowsky och Hilferding skulle senare hävda an eftersom det var kapitalismens anarki som ledde till kriser, så skulle planering eliminera kriser. "Organiserad kapitalism", med Hilferding's ord, var lösningen, och den parlamentariska vägen till statlig kontroll var medlet.¹⁹

Rosa Luxemburg vägrade godta detta resultat av debatten. Som en revolutionär aktivist, var hon emot den reformism som disproportionalitetsteorin verkade avla. När man väl erkänt "att kapitalistisk utveckling inte rör sig mot sin egen undergång", förkunnade hon, "så upphör socialismen att vara objektivt nödvändig". An överge teorin om kapitalismens sammanbrott var att överge den vetenskapliga socialismen. Så hon föresatte sig att återuppliva den marxistiska underkonsumtionsdebatten.²⁰

Eftersom det var Marx' exempel på utvidgad reproduktion (balanserad tillväxt) som visat sig vara den avgörande frågan i den tidigare debatten bland ryska marxister, angrep Luxemburg direkt dessa exempel. Marx visade klart och tydligt den abstrakta möjligheten av utvidgad reproduktion, medgav hon. Men det verkade som han inte insett att det i verkligheten trots allt

¹⁸ Ibid, s 10. Citatet är från Danielson.

¹⁹ Ibid, s 14-16.

²⁰ Ibid, s 22

var omöjligt. Från samhällelig synpunkt saknade det kapitalistiska beteende detta kräver, mening.²¹ Om vi tänker oss att efter produktionscykelns slut hela socialprodukten deponeras i ett lagerhus, då kommer kapitalisterna fram och tar ut sin andel av totalprodukten för att ersätta de produktionsmedel som förbrukats under den senaste cykeln, och arbetarna kommer för att ta ut sina konsumtionsmedel. Kvar återstår merprodukten, från vilken kapitalisterna tar ut en andel för sin privata konsumtion. Nu frågar Luxemburg, varifrån kommer köparna av restprodukten? (Detta är naturligtvis det traditionella underkonsumtionsproblemet om 'efterfrågegapets' fyllande.) Om Marx har rätt, säger hon, då är det kapitalistklassen som köper tillbaka resten av produkten i avsikt att investera den och sålunda utvidga den produktiva kapaciteten. Men det är ju fullständigt meningslöst, för "vem är de nya konsumenter för vilka produktionen för alltid ska byggas ut?" Även om kapitalisterna gör vad Marx säger att de ska, kommer den produktiva kapaciteten att vara ännu större i nästa period, och problemet ännu svårare. Marx' "reproduktions-schemata löser inte problemet med frågan om till vems nytta utvidgad reproduktion *till slut* är..." Utvidgad reproduktion är algebraisk möjlig men socialt omöjlig.²²

Av detta följer att faktisk kapitalistisk ackumulation bara kan förklaras genom någon kraft utanför 'rena' kapitalistiska förhållanden. Luxemburg anmärker att den malthusianska lösningen med en tredje klass av icke-produktiva konsumenter är meningslös, eftersom deras inkomster bara kan komma från profiter eller löner. Ej heller erbjuder utrikeshandeln bland kapitalistiska nationer någon lösning för kapitalismen i dess helhet, eftersom den är intern till världssystemet. Hon hävdar därför att kapitalistisk ackumulation kräver grupper av köpare utanför det kapitalistiska samhället som regelbundet köper mer från det än vad de säljer till det. Sålunda är handel mellan kapitalistiska och icke-kapitalistiska sfärer en yttersta nödvändighet för kapitalismens historiska existens, och imperialismen uppstår som en nödvändighet ur de kapitalistiska nationernas kamp om kontrollen över alla dessa viktiga källor till effektiv efterfrågan. Vidare: allteftersom kapitalismen utvidgar sig för att täcka klotet, krymper den icke-kapitalistiska miljön på motsvarande sätt, och med den krymper primärkällan till ackumulation. Krisbenägenheten höjs och konkurrensen bland kapitalistiska nationer om återstoden av icke-kapitalistiska områden intensifieras. Världskriser, krig och revolutioner är det oundvikliga resultatet av denna process.

Även om Luxemburg hade rätt om ackumulationens omöjlighet, skulle inte hennes lösning fungera eftersom det krävdes att "Tredje världen" köpte mer än vad den sålde. Var skulle överskottsinkomsten komma ifrån?

Men i själva verket har hon också fel vad gäller möjligheten till ackumulation. För att förstå detta behöver vi helt kort återvända till analysen presenterad i början av detta avsnitt. Vi erinrar oss att mot slutet av produktionscykeln är det kapitalisterna som är i besittning av hela socialprodukten. Samtidigt är det också så att deras bruttoinvesterings- och privata konsumtionsutgifter är den ursprungliga källan till effektiv efterfrågan för just denna produkt (eftersom arbetarnas löner är en del totala investeringarna). Nåväl, fränsett deras egen privata konsumtion, motiveras deras återstående utgift (bruttoinvesteringar) inte alls av konsumtionen som sådan. Den motiveras helt och hållet av profitförväntningarna. Vad Marx' exempel visade var att om kapitalisterna genomförde den lämpliga mängden investeringar, då skulle de verkligen kunna sälja sin produkt och göra de förväntade profiterna. Om denna framgång sporrar dem att återinvestera ännu en gång med ännu mer profiter i sikte, skulle de belönas ännu en gång – och så vidare. Allt medan konsumtionen ökade tack vare den ökade syssel-

²¹ Bleaney, a a, s 89

²² Ibid, s 193.

sättningen bland arbetarna och den växande rikedomen bland kapitalisterna. Men denna ökning i konsumtionen skulle vara en konsekvens, inte en orsak.²³

Även om detta tillbakavisar Luxemburg's kritik av utvidgad reproduktion, svarar det ändå inte på de båda avgörande frågorna hon utgick ifrån. För det första, vilka krafter, om det finns några, möjliggör verklig utvidgad reproduktion? Och för det andra, är det inte sant att om utvidgad reproduktion är faktiskt möjlig, ”kapitalistisk utveckling inte rör sig i riktning mot sin egen undergång?”

Det teorin diskuterar, kan verkligheten avgöra. 1929 bröt en förödande, världsvid kapitalistisk kris ut, följd av över tio år av djup depression och arbetslöshet. Mot denna bakgrund, steg problemen med kapitalistisk reproduktion än en gång till en framskjuten plats.

Det första större försöket att återuppliva underkonsumtionsteorin som en förklaring till kriser, gjordes av Paul Sweezy i hans inflytelserika bok *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen* (1942). Sweezy föresatte sig uttryckligen att formulera en underkonsumtionsteori ”fri från de invändningar som har riktats mot tidigare framställningar”.²⁴

I detta tidiga försök är Sweezy fortfarande fångad i den traditionella underkonsumtionsidéns grepp, som säger att efterfrågan på konsumtionsvaror reglerar all produktion. Från denna synpunkt framstår avdelning I som en del av den vertikalt integrerade produktiva apparaten hos avdelning II, så att förändringar i avdelning I's produktion (produktionsmedel) i själva verket är förändringar i *kapaciteten* att producera konsumtionsvaror. Jämte detta hävdar Sweezy att ”empiriska bevis” antyder att en 1-procentig förändring i avdelning I's produktion kommer att utöka produktionskapaciteten för konsumtionsvaror med 1 procent. Detta är egentligen en repris på Hobson, vars teorier vi analyserade tidigare.

Titta nu på effektiv efterfrågan, vilken som vi har sett är sammansatt av kapitalisternas konsumtion och totala investeringsutgifter (de senare i sin tur sammansatta av utgifter för produktionsmedel och för att anställa arbetare). I och med att kapitalismen utvecklas, anmärker Sweezy, fortsätter mekaniseringen snabbt och det krävs mer och mer maskiner och material att hålla igång en arbetare; detta betyder att kapitalistens investeringsutgifter för produktionsmedel ökar fortare än de för löner. *Med hans analys av produktionen som utgångspunkt*, innebär investeringsutgifterna för produktionsmedel en proportionell ökning av konsumtionsvarukapaciteten, medan den långsammare ökningen i löneutgifter naturligtvis avspeglas i arbetarnas konsumtion. Det verkar därför som kapaciteten att producera konsumtionsvaror ökar fortare än arbetarnas konsumtionsefterfrågan. Ett 'efterfrågegap' uppstår sålunda. Naturligtvis kan kapitalisternas konsumtionsefterfrågan fylla gapet. Men i takt med kapitalismens utveckling tenderar kapitalisterna att investera andelsmässigt mer, och konsumera andelsmässigt mindre, av sina profiter – så att deras konsumtion sackar efter den produktiva kapaciteten hos avdelning II. Sweezy avslutar:

”...det följer att det finns en inneboende tendens för konsumtionstillväxten att sacka efter tillväxten i konsumtionsutbudet...denna tendens kan komma till uttryck antingen som kris, stagnation eller båda.”²⁵

Det grundläggande felet i Sweezy's analys är det traditionella misstaget hos underkonsumtionsteoretiker, att reducera avdelning I till rollen av ”input” i avdelning II. När detta an-

²³ Läsare som är bekanta med *Kapitalet Band I*, kanske erinrar sig att Marx urskiljer två typer av kretslopp för köp och försäljning: V-P-V och V-P-V'. I det förra är objektet konsumtionen, men i det senare är objektet kapitalets expansion. Det är det senare som är det dominerande (reglerande) kretsloppet i kapitalistisk produktion. Luxemburg glömmet detta.

²⁴ Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development* (New York, Monthly Review Press, 1942), s 179. Svensk översättning: *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen* (Lund, Rabén & Sjögren, 1975), s 179.

²⁵ Ibid, s 183. Sv övers, s 182.

tagande en gång är gjort, följer med nödvändighet att en ökning i produktionen av produktionsmedel måste öka kapaciteten hos *konsumtionsvaror*. Men detta är felaktigt: Produktionsmedel kan användas för att tillverka produktionsmedel också, och som vi noterade i kritiken av Luxemburg, *kräver* utvidgad reproduktion att de används till detta. I motsats till Sweezy's tankegång är det fullt möjligt att ha en stigande kvot maskiner och material per arbetare och en proportionell tillväxt i de båda avdelningarnas produktionsresultat, *och ändå fortfarande ha utvidgad reproduktion*.

Sweezy's andra försök, gjort tillsammans med Paul Baran, kom över tjugo år senare i *Monopolkapitalet*. I första försöket som vi såg, hävdade Sweezy att kapitalismen hade en inneboende tendens att utvidga produktionskapaciteten i avdelning II fortare än konsumtions-efterfrågan enbart. I stället argumenteras det här att modern kapitalism har en tendens att utvidga total produktionskapacitet fortare än internt genererad effektiv efterfrågan – *så att i frågan av externa faktorer* ”skulle monopolkapitalismen sjunka djupare och djupare i ett trask av kronisk depression”.²⁶

Av denna diagnos följer att ”den tämligen långa period under vilken den (verkliga) ackumulationsprocessen som fortsatt på ett kraftfullt sätt med...snabbt stigande efterfrågan på arbetskraft och den produktiva kapaciteten utnyttjad till nästan full eller full kapacitet” måste förklaras med externa faktorer.²⁷ Således pekar Baran och Sweezy på större innovationer (ångmaskin, järnvägar, bil), imperialistisk expansion och krig, och efterfrågestimulans i allmänhet genom reklam, regeringspolitik, osv, som avgörande faktorer som gjort det möjligt att överkomma monopolkapitalismens medfött stagnanta natur.

Att förknippa monopol med låg tillväxt och överkapacitet är inte något nytt. Många teorier (som vi kommer att se) försöker förklara detta samband. Baran och Sweezy's speciella bidrag är deras argument att dessa fenomen uppstår ur monopolkapitalismens ihållande tendens till överexpansion av den produktiva kapaciteten, så att den på så sätt driver sig själv mot kris och/eller stagnation. Vi måste nu leta fram den logiska grunden för detta argument.

Vi kan påminna oss att det i Marx' analys är totala investeringar och kapitalisternas konsumtionsutgifter som bestämmer effektiv efterfrågan (totala investeringar omfattar löneutgifter, vilka i sin tur bestämmer arbetarnas konsumtion). Så till vida som kapitalistklassens privata konsumtion mer eller mindre passivt motsvarar tidigare och kommande profiter, är det de totala investeringarna som i själva verket är den avgörande variabeln.

Antag nu att vid början på ett givet år, de totala investeringsutgifterna för nästa års produktion är tillräckligt stora för att utvidga den produktiva kapaciteten, men inte tillräckligt stora för att köpa hela den socialprodukt som existerar. Då kommer kapitalisterna å ena sidan att sätta igång en expansion av sin framtida produktiva kapacitet, medan de å andra sidan kommer att finna efterfrågan otillräcklig även för deras nuvarande kapacitet.

Med denna den kapitalistiska produktionens anarkistiska natur, kan man vänta sig ett sådant utfall ganska ofta. Frågan är: är detta bara en aspekt på den kapitalistiska reproduktionens vanliga fluktuationer, eller är det någonting mer? Marx, till exempel, hävdade att kapitalisterna tvingades att ackumulera så fort som det objektivt var möjligt, så att en avvikelse som den beskriven ovan tenderar att vara självkorrigering.

Men om man på något sätt kunde hävda att investeringarna i varje period har en benägenhet att hålla sig inom den storlek som beskrevs ovan – tillräckligt stora för att utvidga kapaciteten men ej tillräckligt stora för att köpa upp föregående periods utbud – då kommer naturligtvis

²⁶ Paul Baran och Paul Sweezy, *Monopoly Capital* (New York, Monthly Review Press, 1968), s 108. Sv övers: *Monopolkapitalet* (Örebro, Zenit/Rabén & Sjögren, 1970), s 99.

²⁷ Paul Sweezy, ”The Economic Crisis” i *Monthly Review* vol 26 (10), mars 1975, s 1-8.

den produktiva kapaciteten att överskrida effektiv efterfrågan och systemet kommer att konfronteras med ett efterfrågegap eller 'realisationsproblem'. Det är precis 'detta som är det underförstådda argumentet i Baran och Sweezy's antagande att (det potentiella) överskottet växer fortare än systemets förmåga att suga upp det. Men ändå, fastän de tenderar lägga stor skuld för detta problem på monopolen, diskuterar de inte varför monopolisterna skulle fortsätta med överexpansion av den produktiva kapaciteten i ljuset av otillräcklig efterfrågan. Det avgörande elementet i hela deras tes förblir därför oförklarad. I sin färskta översikt över marxistiska kristeorier, noterar Erik Olin Wright denna mycket betydelsefulla brist:

"Den mest allvarliga svagheten i (denna) underkonsumtions-ståndpunkt är att den saknar varje teori för den faktiska ackumulationsnivåns bestämningsfaktorer... Många underkonsumtionistiska skrivingar har, åtminstone underförstått, valt Keynes lösning på detta problem vilken koncentrerar uppmärksamheten på kapitalisternas subjektiva profitförväntningar som nyckelfaktorer i bestämningen av ackumulationstakten. Från marxistisk synpunkt är detta en oriktig förklaring. Jag har ännu inte sett en utarbetad teori för investeringar och ackumulationstakt av en marxistisk underkonsumtions-teoretiker och för tillfället förblir således teorin ofullständig." ²⁸

I sin bok citerar Baran och Sweezy bidrag från Joan Robinson, Michael Kalecki och Joseph Steindl. Eftersom dessa författare också är en integrerad del av den vänsterkeynesianska teoretiska traditionen, tillkommer det oss att undersöka vad deras respektive analyser innebär för frågan om kriser.

Investeringar spelar en avgörande roll i både keynesiansk och marxistisk analys. Men i keynesiansk teori ligger betoningen mycket mer på investeringsbeslutens bestämningar i det korta tidsperspektivet. Såttillvida som de ovan nämnda författarna behandlar investeringsbeslut, tenderar de att i första hand koncentrera sig på kortsiktiga och bara i andra hand på långsiktiga strukturella förändringar. Joan Robinson's tidiga arbeten behandlar strukturella förändringar endast i förbigående, medan hennes senare verk huvudsakligen stöder sig på Kalecki.²⁹ Kalecki i sin tur, antar helt enkelt att i frånvaro av externa faktorer tenderar kapitalismen att gå mot stagnation. Det är därför innovationerna som är huvudfaktorn i att skjuta investeringarna upp på en nivå ovanför vad som är nödvändigt enbart för systemets reproduktion, och han hävdar att det är nedgången i innovationsintensiteten under monopolkapitalismen som står bakom den senaste tidens svaga tillväxt.³⁰ Men detta är trots allt mycket godtyckligt, och i sitt sista större verk (1968) betonar Kalecki att en tillfredsställande förklaring till investeringarnas långsiktiga bestämningar fortfarande saknades.³¹

Till sist Steindl, som börjar med att erkänna det ofullständiga i Kalecki's långsiktiga analys och föresätter sig att bota denna brist. I den slutliga analysen är också han tvungen att förutsätta en nedgång

i innovationsintensiteten som den primära faktorn till den långsamma tillväxten i modern kapitalism, även om han betonar att monopolen tenderar förvärta effekterna av denna nedgång. Liksom Kalecki före honom, slutar också han med att deklarerar att en tillfredsställande förklaring fortfarande återstår att finna.³² Det är därför inte förvånande att Baran och Sweezy föredrar att lägga fram sina egna versioner av problemet.

²⁸ Erik Olin Wright, "Alternative Perspectives in the marxist Theory of Accumulation and Crisis", i Schwartz, a a, s 215-226.

²⁹ Bleaney, a a, s 225.

³⁰ Ibid, s 245-248.

³¹ Se Joseph Steindl *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, (New York, Monthly Review Press, 1976), s XVII, not 7

³² Ibid, s XV-XVI.

IV. Kapitalismen som självbegränsande ackumulation

Radikala och marxistiska underkonsumtionsteorier har en tendens att koncentrera sig på effektiv efterfrågan som den kapitalistiska ackumulationens begränsande faktor. Men i Marx' egen analys är dock effektiv efterfrågan inget inneboende problem. Tvärtom, i hans ögon drivs kapitalisterna att ackumulera så fort som möjligt så att självexpanderande reproduktion – inte stagnation – är den normala inriktningen för systemet. Det betyder inte att ackumulationsprocessen är smidig, eller att partiella kriser inte skulle kunna inträffa under tiden beroende på missväxt osv. Men det betyder definitivt att ackumulationsprocessens gränser inte uppstår från otillräcklig efterfrågan.

Betyder detta, som Rosa Luxemburg så värtaligt hävdar, att så fort man förkastar underkonsumtionsteorin är man tvingad att acceptera inställningen att ackumulation (och följaktligen kapitalismen själv) är förmögen till obegränsad expansion? Inte alls. Enligt Marx är ackumulationens gränser helt och hållet inbyggda i processen. ”Det *verkliga hindret* för den kapitalistiska produktionen är *kapitalet självt*.³³

Drivkraften bakom kapitalistisk ackumulation är lönsamhet. Men, enligt Marx, minskar ackumulationen successivt lönsamheten, så att den tenderar undergräva sig själv. Detta är den berömda lagen om profitkvotens fallande tendens, till vilken vi snart ska återkomma. Samtidigt innebär ackumulationen en utökning av kapitalistiska relationer att proletariatet växer i storlek och styrka.

Minskad lönsamhet betyder minskad ackumulationstakt och alltmer intensiv konkurrens mellan (nationella och internationella) kapitalister om marknader, material och billig arbetskraft. Allteftersom svagare kapitalister slås ut, tilltar ekonomisk koncentration och centralisation (dvs ‘monopolisering’). Vidare blir det alltmer nödvändigt för kapitalisterna att attackera lönerna, antingen direkt genom mekanisering, eller import av billig arbetskraft och/eller export av kapital till fattigare länder.

Samtidigt ökar hela tiden arbetarklassens storlek och omfånget av dess kollektiva erfarenheter av kamp gentemot kapitalet. Således möts kapitalets stegrade attacker på arbetet av ett ökat motstånd och motangrepp (på lång sikt). Klasskampen intensifieras.

Det är viktigt att förstå att lönsamhetens tendens att minska (såsom Marx härleder den) inte är orsakad av högre löner även om stigande reallöner mycket väl kan förstärka tendensen. Detta betyder att de periodiska kriserna som följer av sänkt lönsamhet inte kan tillskrivas arbetarnas krav eller motstånd, även om olika historiska förhållanden och politiska situationer naturligtvis är mycket viktiga i förklaringen av hur systemet som helhet reagerar på varje kris. Men så länge som kapitalistiska relationer råder kommer emellertid dess allmänna tendenser fortsätta fungera. Följaktligen betonar Marx att proletariatets uppgift inte bara är att försvara sig mot kapitalet utan också att störta det.

Det torde vara uppenbart utifrån denna korta skiss att ökande monopolisering, sänkt ackumulationstakt och skärpt klasskamp kan förklaras som konsekvenser av den kapitalistiska utvecklingens grundläggande lagar, snarare än faktorer som ger upphov till nya lagar – vilket, för övrigt, Baran och Sweezy försöker få det till.³⁴ Eftersom lagen om fallande lönsamhet är central för denna förklaring, måste vi undersöka den vidare.

³³ Karl Marx, *Capital* (New York, International Publishers, 1967), vol III, s 250. Sv övers: *Kapitalet, tredje boken*, (Köthen DDR, Bo Cavefors Bokförlag/Dietz Verlag, 1973), s 228.

³⁴ Det kan i förbigående vara värt att notera att när kapitalisterna skär ned på sina investeringsutgifter som en konsekvens av sjunkande lönsamhet, kommer en del av den tillgängliga produkten inte bli såld och det kommer att se ut som krisen *orsakats* av bristande effektiv efterfrågan, av ‘underkonsumtion’. Men i själva verket är denna ‘underkonsumtion’ bara en reaktion på lönsamhetskrisen. Det är ett symptom, inte en orsak.

A. Marx' teori om profitkvotens fall

Frågan om lönsamheten har två viktiga aspekter. För det första, vad är basen för lönsamheten och vad bestämmer dess storlek? För det andra, hur utvecklar kapitalismen denna bas och vad har i sin tur det för effekt på storleken?

I sitt svar på den första frågan, utgår Marx från arbetsprocessen. I alla samhällen, skriver han, kräver de föremål nödvändiga för tillfredsställelse av mänskliga behov och begär, en viss fördelning av samhällets arbetstid, av dess produktiva aktiviteter, i bestämda andelar och mängder. Annars är samhällets reproduktion omöjlig.

Medan fördelningen av socialt arbete är grundläggande för alla samhällen, är uttagandet av merarbete grunden för alla klass-samhällen. Detta merarbete utgör den materiella och sociala basen för klassrelationen. Utsugningen av merarbete måste förstärkas, ty det förser den härskande klassen inte bara med konsumtionsmedel, utan också med dess möjligheter att dominera.

I de flesta samhällen är fördelningen av social arbetstid och utsugningen av merarbete, socialt reglerat genom tradition, lag eller makt. Men i ett kapitalistiskt samhälle bedrivs produktiva aktiviteter privat av individuella kapitalister på grundval av potentiella profiter. Reproduktion är ingen uttrycklig angelägenhet, men ändå måste den genomföras och blir faktiskt genomförd. På ytan är det penningpriser och profiter som tillhandahåller den dagliga "feedback" som avgör kapitalisternas beslut. Men, hävdar Marx, i verkligheten är det den totala arbetstiden (arbetsvärdena) indragen i produktionen av varor som reglerar penningfenomenen. Denna reglering av priser och profiter genom arbetsvärden och mervärde är i själva verket det sätt på vilket de sociala kraven på reproduktion kommer till uttryck i ett kapitalistiskt samhälle. Vi kommer härnäst att tala direkt om arbetsvärden och mervärde, eftersom de är de verkligt reglerande elementen.

Under arbetsprocessen använder arbetarna arbetsmedel (anläggningar och utrustning) för att omforma material till färdiga produkter. Den totala arbetstiden som går åt för framställningen av den färdiga produkten är därför sammansatt av två delar: För det första den arbetstid som finns lagrad i produktionsmedel (material, anläggningar och utrustning) som använts; och för det andra den löpande arbetstid som arbetarna lagt ned på själva arbetsprocessen. Marx kallar det första elementet 'konstant kapital' (K) eftersom det återuppträder i den färdiga produkten, medan han kallar den andra för "av levande arbete tillfört värde" (L). Det totala arbetsvärdet hos vilken färdig produkt som helst är därför $K+L$.

En del av den färdiga produkten motsvarar de produktionsmedel som använts. Dess arbetsvärde blir därför K, eftersom det är arbetsvärdet hos de produktionsmedel som verkligen använts. Det vi har kvar är nettoprodukten i ena handen, och det levande arbetets värdetillskott (L) i den andra. Nettoprodukten är den materiella motsvarigheten till levande arbetstid L.

Om det ska kunna bli en merprodukt, så kan bara en del av nettoprodukten gå åt till ersättning för de konsumtionsvaror arbetarna förbrukat. Det levande arbetets värdetillskott (L) består därför av två delar, av vilka den ena svarar mot arbetsvärdet hos arbetarnas konsumtionsbehov (V) och den andra mot arbetsvärdet hos merprodukten (M). Med andra ord är det skillnaden mellan den tid arbetarna verkligen lägger ner (L), och den tid som är nödvändig för deras reproduktion (V) – deras merarbetstid (M) – som ger upphov till merprodukten och följaktligen till verkliga profiter: $M=L-V$.

Uppdelningen av den levande arbetstiden i nödvändig (V) och merarbetstid (M) är därmed den dolda basen för det kapitalistiska samhället. Marx kallar förhållandet M/V för 'mervärdekvoten' eller 'exploateringsgraden'. Om allt annat är lika så ju högre exploateringsgrad desto större mängd mervärde och följaktligen desto större profiter.

Den tid som arbetarna verkligen lägger ner (L) bestäms av arbetsdagens längd. Den tid som är nödvändig för deras egen reproduktion (V) är å andra sidan bestämd av både mängden varor de konsumerar (deras 'reallön') och arbetstiden det tar att producera dessa varor. Mervärde-massan (M) och exploateringsgraden (M/V) kan därför ökas på två sätt: Direkt genom förlängning av arbetsdagen L så att merarbetstiden direkt ökas; och indirekt genom att sänka den nödvändiga arbetstiden V så att mer av en given arbetsdag blir merarbetstid. Den senare metoden att öka M och M/V kräver antingen att arbetarnas reallöner sänks, eller att deras arbetsproduktivitet höjs, så att det tar dem kortare tid att producera sina konsumtionsmedel – eller båda delarna.

Kapitalisterna prövar hela tiden alla metoder att öka exploateringsgraden. Men med tiden har arbetarklassens växande styrka kraftigt begränsat försöken att förlänga arbetsdagen och/eller sänka reallönen. Sålunda har höjningen av arbetets produktivitet blivit det huvudsakliga medlet att öka exploateringsgraden. Men det paradoxala med kapitalismen, enligt Marx, är att just medlet med vilket exploateringsgraden ökas tenderar sänka profitkvoten. *Arbetets stigande produktivitet visar sig som kapitalets fallande lönsamhet.*³⁵

Mervärdekvoten M/V uttrycker arbetsdagens uppdelning i nödvändig och merarbetstid. Den mäter graden av exploatering av produktiva arbetare. Men den för kapitalisten avgörande saken är graden av lönsamhet för kapitalet. Från deras synpunkt investerar de pengar i produktionsmedel (K) och i arbetare (V), i avsikt att göra profit (M). Profitmängden (M) i förhållande till investeringarna ($K+V$) är det kapitalistiska måttet på framgång. Med andra ord är det profitkvoten ($M/K+V$) som reglerar kapitalackumuleringen.

Det är här paradoxen kommer in. I de fortsatta striderna sinsemellan,³⁶ tvingas ständigt individuella kapital att sänka sina styckekostnader för att vinna övertag över sina konkurrenter (den nuvarande kampen om miniräknare är ett utmärkt exempel på denna process). För framgång i kampen om försäljningen, kommer allt som sänker styckekostnaderna väl till pass.

Men kapitalisterna är också ständigt indragna i en annan strid – kampen om produktionen, i arbetsprocessen. Och det är här som *mekaniseringen* kommer fram som det huvudsakliga medlet att höja arbetets produktivitet, och följaktligen sänka styckekostnaderna. Kapitalister anställer arbetare för en angiven period, och deras syfte är att krama ut den maximalt möjliga produktiviteten ur dem under arbetsprocessen, till lägsta möjliga kostnad. Detta innebär inte bara kamp om reallönen och arbetsdagens längd och intensitet, utan också om själva arbetsprocessens natur. Från allra första början har kapitalister sökt 'perfektion' i arbetsprocessen genom att dela upp den i allt mer specialiserade och rutinmässiga uppgifter. Med kapitalistisk kontroll över arbetsprocessen görs mänsklig produktiv aktivitet alltmer mekanisk, automatisk. Det är då inte förvånande att dessa mekaniserade mänskliga funktioner successivt ersätts med riktiga maskiner. Allteftersom maskiner ersätter vissa mänskliga funktioner, blir de övriga än mer föremål för det mekaniska tyranniet, tills vissa av också dessa funktioner ersätts av maskiner, och så vidare.³⁷

Tendensen till mekanisering är alltså den dominerande kapitalistiska metoden att höja arbetets sociala produktivitet. Den uppstår ur kapitalistisk kontroll över arbetsprocessen, över mänsk-

³⁵ Karl Marx, *Capital* a a, s 213. Sv övers s 194-195.

³⁶ Dessa strider är vad Marx kallar "konkurrens mellan kapitalen". Men detta sätt att använda termen konkurrens är inte detsamma som i "perfekt konkurrens", motsatsen till "monopol". Hos Marx innebär den föregående koncentrationen och centralisationen av kapital en allt våldsammare "konkurrens mellan kapitalen" över allt större delar av världen. Det så kallade 'monopol'-stadiet hos kapitalismen upphäver inte konkurrensen utan snarare intensifierar den.

³⁷ För en briljant analys av modern arbetsprocess, se Harry Braverman *Labor and Monopoly Capital*, (Monthly Review Press, New York, 1974). Sv övers: *Arbete och monopolkapital*, (Rabén & Sjögren).

lig produktiv aktivitet. Som sådan är varken växande motstånd från arbetarnas sida eller stigande reallöner, någon inneboende orsak till mekaniseringen, fastän de mycket väl kan påskynda tendensen.

Tilltagande mekanisering ger upphov till vad Marx kallar en ökad teknisk sammansättning av kapitalet. Allt större mängder produktionsmedel och material sätts i rörelse av ett givet antal arbetare. Enligt Marx, betyder detta i sin tur att utav slutproduktens totala arbetsvärde ($K+V$) kommer alltmer från förbrukade produktionsmedel och allt mindre från levande arbete. Med andra ord, ökad teknisk sammansättning avspeglas i värdestermer som en stigande andel ”dött gentemot levande arbete., av K mot L .

Profitkvoten är som vi sett $M/K+V$. Men $M=L-V$, eftersom merarbetstid (M) är lika med den tid arbetarna faktiskt lägger ner (L) *minus* den tid som är nödvändig för arbetarnas reproduktion (V). Så även om ”arbetarna levde på luft. ($V=0$), kan M *inte bli större än*: $M_{max}/K=L/K$. Följaktligen är L/K profitkvotens tak, medan golvet naturligtvis är noll. Om nu en ökande teknisk sammansättning verkligen avspeglar sig som en stigande kvot K/L – omvänt en fallande kvot för L/K – då kommer den faktiska profitkvoten att klämmas mellan ett sjunkande tak och ett golv som inte ger någon avkastning, så att den själv måste uppvisa en nedåtgående tendens. Detta är vad Marx menar med profitkvotens fallande tendens.

Den fallande tendensen beskriven ovan, är oberoende av hur L delas mellan V och M , och därmed oberoende av exploateringsgraden M/V . I själva verket skulle konstant reallön för arbetarna och ökad produktivitet i arbetet beroende på mekanisering, ständigt höja M/V ; ju högre arbetets produktivitet är desto mindre tid tar det för arbetarna att producera en given mängd konsumtionsvaror så att en större del av en given arbetsdag blir merarbetstid. Även när reallönerna verkligen stiger, så länge de stiger i mindre rask takt än produktiviteten, kommer exploateringsgraden att öka. Det är därför fullt möjligt *att ha både en stigande reallön och en ökande exploateringsgrad*.³⁸ Detta är faktiskt den vanliga situation som Marx skildrar, mot bakgrund av att arbetarna aldrig kan tillägna sig hela produktivitetsvinsten av mekaniseringen utan att sätta stopp för ackumuleringen och därmed ta kål på hönan som lägger guldägg.³⁹ För Marx utspelas klasskampen om reallönerna *inom vissa objektiva gränser*, de gränser som ges av kapitalismen, och kan överskridas endast genom att störta den.

Nästan alla marxistiska kommentatorer accepterar mekaniseringen som en överväldigande realitet för kapitalistisk produktion, som ett faktum. Dock tillskriver en betydelsefull idériktning mekaniseringen inte till kapitalistisk kontroll över arbetsprocessen, som Marx gör, utan snarare till kapitalets reaktion på växande motstånd från arbetarna och/eller stigande reallöner (på lång sikt). Typiskt är att de börjar med ett antagande om en höjning av reallönen under givna produktionsförhållanden, vilket leder till ett fall i profitkvoten, vilket i sin tur föranleder kapitalisterna att ersätta arbetare med maskiner. Från denna synpunkt är naturligtvis mekanisering och dess åtföljande ökning av arbetets produktivitet, det huvudsakliga medlet att höja lönsamheten, medan stigande löner tenderar att också åtföljts av en ökning av arbetets produk-

³⁸ Karl Marx, *Capital* (New York, International Publishers, 1967), vol 1, s 604. Sv övers: *Kapitalet*, första boken, (Leipzig DDR, Bo Cavefors/Dietz, 1974), s 533.

³⁹ Det är precis denna poäng Marx gör i *Kapitalet I*, i första delen av kapitlet rubricerat ”Den kapitalistiska ackumuleringens allmänna lag” (tjugotredje kapitlet, avsnitt 1) där han anmärker att reallönerna kan stiga bara om de ”inte hindrar ackumuleringens förlopp”, s 546.

tivitet, och följaktligen profitkvoten gå åt endera hållet.⁴⁰ Paul Sweezy och Maurice Dobb, till exempel, intar båda denna ståndpunkt.⁴¹

Denna analys är korrekt i och för sig. Stigande reallöner kommer verkligen att driva på mekaniseringen, och denna kan eller kan inte upphäva effekten som högre löner har på lönsamheten. Men hos Marx är reallöneökningarna själva möjliggjorda av en föregående orsak, nämligen den mekanisering som uppstår ur kampen om produktionen. Således är effekten som Sweezy och Dobb analyserar en sekundär sådan, överlagrad på (och egentligen möjlig endast på grund av) den primära. Eftersom de ignorerar den primära orsaken, är det inte förvånande att de inte kan hitta någon speciell anledning varför profitkvoten ska falla.

En annan viktig invändning mot lagen, hävdar att mekanisering (vilken orsak den än må ha) inte nödvändigtvis innebär en fallande tendens för profitkvoten. Man kan föreställa sig ett givet antal arbetare, så att L är givet. Mekanisering betyder att mängden produktionsmedel sysselsatta av dessa arbetare ökar. Men detta är också åtföljt av en ökning av arbetets produktivitet, och följaktligen minskar varornas arbetsvärden, eftersom det nu tar en kortare tid att producera en given vara. Därför kommer arbetsvärdet hos produktionsmedlen (K) inte öka lika fort som dess mängd, och kan till och med minska. Marx hävdar att K ökar ändå, så att K/L stiger och den fallande tendensen kommer i verket. Men, säger kritikerna, antag att produktionsmedlens arbetsvärde minskar lika fort eller fortare än dess mängd ökar? Då kommer K/L bli konstant eller rentav minska, och inget tryck nedåt kommer att utövas på profitkvoten.

Det måste på en gång sägas att denna invändning väger tungt, eftersom den pekar på en lucka i fallande-profitkvots-resonemanget. Som det framställs i den nuvarande litteraturen finns det ett starkt antagande om att en stigande andel maskiner gentemot arbetare, också innebär en stigande andel 'dött' gentemot levande arbete (dvs av K mot L). Men försök att ange den exakta länken mellan de två (såsom Yaffe's)⁴² har inte varit tillfredsställande, så möjligheten för det scenario som kritikerna målar upp kvarstår alltså öppna. Denna fråga är fortfarande föremål för mycken debatt, och behandlas mer ingående i den kommande artikeln som refererades till i den föregående fotnoten.

En annan populär invändning nuförtiden, har att göra med föreställningen att kapitalister aldrig skulle välja att införa en produktionsteknik som sänker deras profitkvot. En fallande profitkvot är därför automatiskt utesluten. Detta argument framställs ofta matematiskt, som i det så kallade 'Okishio-teoremet',⁴³ men dess grundläggande antaganden är underlag för ett i vida kretsar spritt analytiskt ramverk, vars stöd sträcker sig från vänsterkeynesianer som Joan Robinson till marxister som Bob Rowthorn. I förhållande till diskussionen ovan, ligger det avgörande felet här i antagandet om att teknisk utveckling blott och bart är en fråga om kapitalistens "val", och inte en om nödvändighet. Marx anmärkte för länge sedan att under kapitalismen är det konkurrensens nödvändighet som driver kapitalisterna att välja teknik med lägre styckekostnader, också när det betyder en lägre profitkvot. Den som först tar detta steg kommer att sälja till lägre pris än de övriga. Den enda "valet" de återstående kapitalisterna då

⁴⁰ För en mer detaljerad diskussion om denna ståndpunkt, såväl som den matematik (till exempel det så kallade 'teknikvals'-teoremet) som används till stöd för den, se "Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis", av denne författare, utkommer snart i *Cambridge Journal of Economics*.

⁴¹ Sweezy, *The Theory...*, s 88. Sv övers, s 109; Maurice Dobb, *Political Economy and Capitalism* (London, Routledge & Kegan Paul Ltd, 1937, s 108-114).

⁴² David Yaffe, "Inflation, the Crisis and the Post-War Boom.", i *Revolutionary Communist* nr 2, 1976, s 5-45.

⁴³ N Okishio, *Technical Change and the Rate of Profit*, Kobe University, vol 7 1961, s 85-99.

kan ta i beaktande är mellan att göra några profiter på en lägre nivå än tidigare eller att inte göra några profiter alls därför att deras produkter kostar för mycket.⁴⁴

Till sist har vi några marxister som förkastar föreställningen om stigande K/L på empiriska grunder. Eftersom K är produktionsmedlens arbetsvärde, och L är det levande arbetets värdetillägg, blir deras motsvarigheter i pengar: P, produktionsmedlens penningvärde; och Y, värdetillägget i pengar eller ”nettonationalprodukten”. På denna grund är ‘kapital/produktionskvoten’ (”capital-output-ratio”) P/Y, undersökt, och eftersom officiell statistik pekar mot att den tenderar att vara konstant över långa perioder, sägs detta strida mot föreställningen om en stigande K/L.⁴⁵

Det är intressant att samma marxister nitiskt vägrar acceptera den officiella statistiken över arbetslöshet, fattigdomens utbredning, undernäringens omfattning m m, rakt upp och ner – på grund av att borgerliga uppfattningar av dessa begrepp så mycket dominerar dess konstruktion att de blir praktiskt taget oanvändbara. Arbetslöshetsstatistiken, till exempel, räknar inte de som gett upp att söka jobb, de som aldrig lyckats få något från början (såsom svarta tonåringar), och de som inte kommer in på arbetsmarknaden på grund av det hopplösa i att försöka (såsom hemmafruar). Det är därför inte ovanligt att radikaler och marxister uppskattar ”den verkliga arbetslösheten” till att vara två till tre gånger så stor som de officiella siffrorna. Och ändå, när det kommer till absolut grundläggande kategorier som ‘kapital’ och ‘värdetillägg’, accepteras plötsligt officiell statistik utan tvekan. Vi kommer att återvända till denna viktiga punkt i diskussionen om ”profit-klämme-” teorier om krisen. För tillfället räcker det med att konstatera att den ende marxistiske statistiker som brytt sig om att undersöka hur denna statistik samlats in, och korrigerat den efter begreppsmässiga skillnader som finns mellan marxistiska kategorier och ortodoxa, har funnit just att ”capital-output”-kvoten verkar stiga stadigt.⁴⁶

B. Fallande-profitkvots-teorins historia

Profitkvotens tendens att falla, under kapitalismens utveckling, var allmänt accepterad bland klassiska ekonomer som ett obestridligt faktum. Problemet låg i att förklara detta fenomen.

Adam Smith (1770-talet) till exempel, noterade att när mer kapital strömmar till en särskild industrigen, ökar det utbudet, driver ner priserna, och följaktligen sänker profiterna. På samma sätt, påstod han, när ackumulationen fortskrider kommer kapitalet i dess helhet att bli större och detta kommer att trycka ned profitkvoten.

Kritiker anmärkte genast att kapital dras till en särskild industri bara när den industrin har en profitkvot över genomsnittet. Dessutom, genom att göra så sänker de bara sin profitkvot tillbaka ner mot genomsnittet. Genomsnittskvoten kvarstår följaktligen oförklarad, och det finns hos Smith inget skäl varför ackumulationen skulle ändra den på något sätt.

Ett fyrtiotal år senare erbjöd David Ricardo (1810-talet) en alternativ förklaring. När ett samhälle utvecklas, argumenterade han, måste alltmer jord tas i bruk för att föda den växande befolkningen. Det betyder att allt mindre bördig jord odlas upp, så att mat blir allt dyrare att producera. I marxiska termer, stiger arbetsvärdet i maten. För en given arbetsdag ökar därför den nödvändiga arbetstiden och merarbetstiden minskar i motsvarande grad. Således minskar mervärdekvoten när samhället utvecklas, och med den sänks profitkvoten – inte på grund av att arbetarnas reallöner ökar, utan därför att jordbruksarbetets produktivitet minskar.

⁴⁴ Marx, a a, *vol III*, s 264. Sv övers, s 240-241.

⁴⁵ Geoff Hodgson, ”The Theory of the Falling Rate of Profit”, *New Left Review* nr 84, mars-april 1974.

⁴⁶ Se Victor Perlo, ”Capital-Output Ratios in Manufacturing”, i *Quarterly Review of Economics and Business* 8(3), hösten 1966, s.29-42.

Den avgörande slutsatsen hos Ricardo är att jordbrukets produktivitet tenderar att minska. I sin kritik av Ricarods ränteteori demonstrerar Marx att denna slutsats är varken logiskt eller empiriskt riktig. Tvärtom, kapitalismens historia kännetecknas genomgående av en stigande arbetsproduktivitet, både i industrin och i jordbruket. Som vi sett i det föregående avsnittet, är Marx' egen förklaring till profitkvotens fall baserat på en stigande produktivitet för det samhällseliga arbetet och en stigande mervärdekvot.

”Profitkvoten faller, inte därför att arbetet blir mindre produktivt, utan därför att det blir mer produktivt. Inte därför att arbetarna exploateras mindre, utan därför att de exploateras mer...”⁴⁷

Marx såg sin egen förklaring till ”profitkvotens tendens att falla när (det kapitalistiska) samhället utvecklas” som ”en av de största triumferna över den stora stötestenen i all tidigare ekonomi”. Det är axeln för hans analys av det kapitalistiska systemets rörelselagar. Och ändå, underligt nog, spelar denna lag en relativt underordnad roll i en stor del av det marxistiska tänkandets historia. Den är helt frånvarande i underkonsumtionsteorierna till exempel, och som vi kommer att se i nästa avsnitt, är den lika frånvarande i ”profitklämme”-teorierna.

En av orsakerna till detta förbiseende härrör från de tidigare undersökta invändningarna mot logiken i Marx' härledning av den fallande tendensen. Men en annan, kanske ännu viktigare grund att förkasta denna lag är politisk.⁴⁸ Att föreställa sig kapitalismen som föremål för ”rörelselagar”, sägs det, är att behandla mänskliga och sociala arrangemang som om de vore maskiner eller fysiska processer. Detta förringar och sätter ned människors roll att bestämma händelsernas gång. Människor, inte rörelselagar, gör historia. Vidare hävdas det att tron på påståendet att profitkvoten tenderar att sjunka, leder till en fatalistisk och passiv attityd till uppgiften att störta kapitalismen. Slutligen finns det de som tillägger att i vilket fall som helst är analysen av krisens orsaker en alltför abstrakt fråga för att vara till någon nytta i klasskampens praktiska politik.

Utan tvekan såg verkligen Marx kapitalismens historia i termer av rörelselagar, och den mänskliga historien i allmänhet i termer av objektiva krafter som påverkade och därmed begränsade mänskligt handlande. Och ändå är det samme Marx som satte klasskampen främst och aktivt kämpade för det omedelbara störtandet av kapitalismen (inte i någon fatalistisk framtid), och som deltog i den mest praktiska politik på basen av sin teoretiska analys. Finns det en motsägelse mellan dessa båda sidor hos Marx?

Inte alls. Tvärtom, som Henryk Grossman (Tyskland), Paul Mattick (USA), och David Yaffe (Storbritannien) hävdar, är det just *från* Marx' teoretiska grunder som revolutionär politik härrör.

Grossman var den förste framstående marxist som styrde krisdiskussionerna iväg från underkonsumtions- och disproportionalitetsteorier. Starkt kritisk mot dessa teorier på både logiska och politiska grunder, betonade i stället Grossman profitkvotsfalls-lagens centrala betydelse för en kristeori. Av speciell betydelse hos Marx, anmärkte han, är det faktum att medan profitkvoten faller, måste tillväxten i den totala profitmängden sakta ner och till sist stanna. Vid den punkt där nya investeringar inte längre ger ytterligare profiter, kommer investeringarna att skäras ned och en kris bryta ut.⁴⁹ När krisen sprider sig kommer svagare och mindre effektiva kapitalister att slås ut, och de starkare får möjlighet att köpa upp deras tillgångar till ovanligt låga priser. Med ökad arbetslöshet försvagas arbetarnas ställning. Reallönerna tenderar sjunka, medan arbetsprocessen tenderar att intensifieras, så att exploa-

⁴⁷ Karl Marx, *Theories of Surplus Value* (New York, International Publishers, 1967), s 439.

⁴⁸ Den följande diskussionen är i hög grad hämtad från Jacoby, a a, avsnitt V.

⁴⁹ *Ibid*, s 35.

teringsgraden stiger. Alla dessa faktorer höjer profitkvoten. Sålunda lägger varje kris själv grunden för upphämtningen och nästa cykel av uppsving ("boom") och nedgång ("bust").

Inget av detta säger när en viss kris bryter ut, eftersom många faktorer kan dämpa eller förstärka effekterna av profitkvotens fall. I denna mening är klasskampen avgörande, inte bara för frågan om krisens tidpunkt, utan också i området för kampen om dess effekter. Ännu viktigare för Grossman är dock, att kriser är "objektivt revolutionära situationer". Att påvisa nödvändigheten av kriser under kapitalismen är därför att påvisa nödvändigheten av att i förväg förbereda sig för, och gripa tag i ögonblicket av, dessa objektiva revolutionära perioder. Till sist, baserat på sin läsning av Marx, gör han en viktig koppling mellan teori och praktik:

"...inget ekonomiskt system, oavsett hur svagt, bryter samman av sig självt på ett automatiskt sätt. Den teoretiska analysen av de objektiva rörelserna som leder till förlamning av systemet, tjänar till att avslöja de 'svaga länkarna'. Förändring kommer till stånd enbart genom aktiv inverkan av subjektiva faktorer."⁵⁰

Paul Mattick utvecklade Grossman's arbete på flera sätt. Av särskild betydelse är Mattick's synpunkt att anledningen till att Marx talar om det kapitalistiska samhället i termer av rörelselagar beror just på att kapitalismen regleras inte av medvetna mänskliga beslut utan snarare av "tinglika förhållanden" – förhållanden på marknaden, priser och profiter. Liksom Grossman före honom, betonar Mattick att kriser erbjuder revolutionära och reaktionära möjligheter, men endast klasskampen kan bestämma vilken väg som ska väljas. Om kapitalismen vänder sig till fascismen, eller förvandlas till socialism, kan inte fastställas i förväg.⁵¹

Under de senaste åren har David Yaffe föresatt sig både att presentera Marx' ekonomiska analys och att tillämpa den på den nuvarande krisen. Det fulla omfånget av hans analys går utanför ramen för denna diskussion. Vad gäller kristeorier, ytterligare synpunkter i stil med Grossman's och Mattick's, lägger Yaffe till följande: För det första, på grund av att kriser dyker upp i termer av priser och profiter, finns det en tendens att tänka på priser och profiter som orsaker till krisen. Till exempel, eftersom profit, per definition, är skillnaden mellan försäljning och kostnader, kommer vad som helst som orsakar sänkt lönsamhet med nödvändighet att antyda ett annat sätt att definiera sjunkande profiter. Men en del av kostnaderna är bara priset på vissa varor, såsom material osv (och följaktligen några andra industriers försäljning). Därför tenderar varje sänkning i lönsamheten att jämföras med den återstående delen av kostnaderna, med lönerna, och därifrån är steget inte långt till argumentet att 'höga' löner är *orsaken* till sänkningen. På så vis görs en effekt till orsak.

Liknande poängar kan anföras vad gäller stagnation, ökande arbetslöshet, inflation, ökande statliga utgifter och skärpt klasskamp över hela världen. Var och en av dessa, hävdar Yaffe, är ett fenomen i utvecklingen av krisen, inte en orsak. När profitkvoten faller, dämpas ackumuleringen och arbetslösheten ökar. Kapitalisterna kommer att höja priserna i försök att bibehålla lönsamheten, och sålunda ge upphov till en inflationsspiral. Samtidigt tvingas staten gripa in, å ena sidan för att hålla uppe sysselsättningen på politiskt acceptabel nivå, och å andra sidan för att subventionera och till och med ta över industrier med problem. Statliga utgifter ökar därför snabbt. Men statens underskottsfinansiering förstärker bara inflationen, medan sysselsättningsstödet förhindrar att lönerna sjunker tillräckligt för att lönsamheten ska kunna återupprättas. På så sätt fördjupas motsättningen, och det blir svårare och svårare att hitta en politik som "fungerar". Detta, säger Yaffe, är det stadium vi nu är inne i, över hela den kapitalistiska världen.⁵²

⁵⁰ Ibid, s 37.

⁵¹ Ibid. s 43.

⁵² Yaffe, a a, s 5-32.

C. Klasskamp och klämda profiter

Varje kris understryker profaternas betydelse för kapitalistisk produktion, och reser ånyo frågan om vad som reglerar lönsamheten.

Varje sänkning av lönsamheten tenderar i sin tur, förr eller senare, att spåras tillbaka till höga löner. Nu är det förvisso sant att en nedskärning av lönerna, allt annat lika, höjer profiterna. Men från det följer inte att en viss sänkning av profiterna nödvändigtvis beror på för höga löner. Frågan är, hur ska vi avgöra vad som är orsak och vad som är verkan?

I Marx' analys förväntas stigande reallöner följa en stigande exploateringsgrad, så att av *sig självt* kommer ett lönelöft inte att bidra till sänkt lönsamhet. I marxistiska termer kan man därför bara tala om "höga löner" som orsak till (åtminstone delvis) en sänkning i lönsamheten, när ökningen av reallönerna är såpass stor att den faktiskt sänker exploateringsgraden.⁵³

Marx förkastar naturligtvis denna förklaring, på grundval att kapitalackumulationen i sig själv sätter objektiva gränser inom vilka lönekampen inskränker sig, så att exploateringsgraden vanligtvis stiger. I själva verket hävdar han att profitkvoten faller just därför att arbetarna blir *mer* exploaterade, inte mindre.

På den mest abstrakta nivån är penningmotsvarigheten till mervärde-kvoten M/V , förhållandet mellan "profiter" och "löner", P/W fall i profit-löne-kvoten skulle då kunna tas till intäkt för en överdriven reallöneökning. Men detta resonemang är falskt.

För det första, är det fullt möjligt att öka exploateringen av arbetarna och således få dem att producera en större merprodukt, medan kapitalisterna samtidigt inte kan sälja denna större produkt och är följaktligen oförmögna att omvandla den till penningprofiter. Till exempel, i en kris frambragd av en fallande profitkvot (å la Marx), kommer vissa kapital att gå i konkurs medan andra förlorar köpare till en del av sina produkter. Priserna sjunker, och med dem sjunker profiterna och kvoten mellan profiter och löner. För att kompensera detta kommer de överlevande kapitalisterna att driva sina arbetare ännu hårdare, exploatera dem än mer, i ett försök att sänka kostnader och hålla affärerna igång. I krisens våndor kommer därför en fallande profit-löne-kvot att följas av en ökad exploateringsgrad. Vad mera, under dessa omständigheter är båda symptom, ej orsaker, till krisen.

Men ovanstående mönster skulle inte gälla före krisens utbrott. Vore det då inte befogat att se "profit-löne"-kvoten som en mätare på exploateringsgraden – under icke-kris perioder? Om så vore, skulle en fallande profit-löne-kvot före en kris vara ett starkt bevis för att arbetarna verkligen lyckats höja sina reallöner fort nog för att sänka exploateringsgraden och därmed utlösa kriser. *Det är just denna identifikation, av P/W som en mätare på M/V som definierar "profit-klämme"-grenen av marxistisk kriteori*, som den framställts av Glyn, Sutcliffe och Rowthorn i England och Boddy och Crotty i Förenta Staterna.⁵⁴

Deras argument ger skenet av att vila på den empiriska observationen att kriser föregås av ett fall i profit-löne-kvoten. Men denna observation är vanligt förekommande hos borgerliga ekonomer också, till exempel nyligen av William Nordhaus på Brookings Institute.⁵⁵ Till skillnad från Nordhaus går, emellertid, marxisterna ett steg längre i identifikationen av observerad profit-löne-kvot och exploateringsgrad. Därav följer att en sänkning av

⁵³ "Av detta skäl är det absurt att förklara profitkvotens sjunkande som ett resultat av stigande arbetslönkvot, ehuru även detta kan vara fallet, undantagsvis." *Capital*, vol III, kap XVI, s 240. Sv övers: *Kapitalet III*, s 219.

⁵⁴ Se Andrew Glyn och Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze* (London, Penguin Books, 1972); Bob Rowthorn, "Mandel's 'Late Capitalism'" i *New Left Review* 98, juli-augusti 1976, s 59-83; och Raford Boddy och James Crotty, "Glass Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle" i *Review of Radical Political Economics*, vol 7, nr nr 1, 1975.

⁵⁵ William Nordhaus, "The Falling Share of Profits", *Brookings Papers* 1976, nr 1, s 169-208.

lönsamheten verkligen är ett uttryck för ett fall i mervärdekvoten, vilket i sin tur bara kan bero på en tillräckligt stor ökning av reallönerna. Vi finner därmed ironiskt nog att medan borgerliga ekonomer som Nordhaus skyller sänkningen på ”kapitalkostnader”, tillskriver marxisterna den ”arbetar-problemen”!

I viss mening är profit-klämme-argumenten lika gamla som kapitalismen. Inga vet bättre än kapitalisterna hur viktiga profitema är för systemet, och på grund av uppenbara orsaker har inga varit kvickare att skylla krisen på höga löner. I den meningen dyker en kapitalistisk version av profit-klämme-argumentet upp med varje kris.

På en lite mer abstrakt nivå, har borgerliga ekonomer länge hävdade att sjunkande lönsamhet beror på det faktum att arbetarna har kunnat öka sin ’andel’ av nettonationalprodukten (på bekostnad av kapitalisternas ’andel’, naturligtvis). I sina anmärkningar av två av hans samtida, fransmannen Frederic Bastiat (1840-talet) och amerikanen Hénry Carey (1860-talet), noterar Marx att fastän ”de accepterar profitkvotens tendens att falla som ett faktum...förklarar de (felaktigt) det kort och gott som orsakat av tillväxten i värdet av arbetarnas andel...”⁵⁶

I många avseenden har den nutida marxistiska profit-klämme-teorin likheter med den hos Bastiat och Carey. Erik Olin Wright summerar, i sin översikt över marxistisk kristeori, den moderna versionen på följande sätt:

”Kärnargumentet är mycket enkelt: den relativa andel som går till arbetare och kapitalister är nästan helt och hållet en konsekvens av deras relativa styrka i klasskampen. I den utsträckning som arbetarklassen utvecklar en tillräckligt stark arbetarrörelse för att erövra löneökningar som överstiger produktivitetökningarna, kommer det att vara en tendens för exploateringsgraden att sjunka och således för profitkvoten att falla (att bli ’klämd’ av stigande lönekostnader). En sådan sänkning av profitema resulterar i en motsvarande sänkning av investeringarna och därmed ännu svagare ökning i produktiviteten. Slutresultatet är ekonomisk kris.”⁵⁷

Den moderna marxistiska versionen följer därför den ekonomiska logiken hos Bastiat och Carey när de gör profitkvotens fallande tendens till en konsekvens av sjunkande exploateringsgrad. Men det finns en avgörande politisk skillnad mellan de två versionerna, i det att där de borgerliga ekonomerna fördömer denna situation, lovsjunger marxisterna den. Den marxistiska profit-klämme-teorin gör klasskampen om *arbetsförhållandena* till den avgörande faktor som (i sista instans) bestämmer den kapitalistiska reproduktionens inriktning. För dessa marxister är det faktum, att systemets utveckling nått ett stadium där Arbetet är starkt nog att starta en kris, ett mycket hoppgivande tecken. Om arbetarklassen kan få systemet på knä genom sina lönekrav, då kan den redan vara tillräckligt stark att motstå attackerna på dessa reallöner, vilket är en väsentlig biståndsdel i ’återhämtnings’-processen. De kanske till och med är starka nog att ’lösa’ krisen genom att överta statsmakten.

Den stora förtjänsten med denna teori är dess enkelhet. Även under kapitalismen är det ”politiken som styr”. Klasskampens praktiska politik, inte någon abstrakt rörelselag, är vad vi behöver analysera för att kunna förstå kapitalismens historia. Kapitalistisk ackumulation är verkligen internt begränsad, men det är Arbetet, inte ”kapitalet självt” (som Marx säger), som är det yttersta hindret för ackumulationen.

Enkelheten är en verklig förtjänst bara om den enkla förklaringen är den rätta. Straffet för att ha fel är, när allt kommer omkring, misslyckanden. Så vi går tillbaka till den centrala teoretiska punkten och frågar: Kan vi i själva verket komma fram till en fallande exploateringsgrad från ett observerat fall i profit-löne-kvoten? Med andra ord, är P/W verkligen en mätare på M/V ? För att besvara dessa frågor behöver vi spåra upp penningformerna för M och V .

⁵⁶ Marx, *Grundrisse*, a a, s 755.

⁵⁷ Wright, a a, s 216.

Låt oss gå tillbaka till slutet av totalkapitalets reproduktionscykel. Om vi börjar med försäljningsintäkterna, kan vi sen spåra upp utbetalningarna av denna penningssumma.

Antag att totalförsäljningen (F') uppgår till 100 000 dollar. Från detta avsätter kapitalisterna 40 000 dollar för att ersätta kostnader för material och maskiner som förbrukats (Kp') i produktionen av de sålda varorna, och 20 000 dollar för att ersätta utbetalade löner (Vp') till produktionsarbetarna som var sysselsatta i produktionsprocessen.⁵⁸ Den återstående mängden, 40 000 dollar, är vad kapitalisterna själva kallar *bruttoprofiterna på försäljning* (M'). Det är intäkterna från försäljningen av varorna minus material- och arbetskostnader för att producera dessa varor. Utifrån systemet i sin helhet, representerar dessa bruttoprofiterna merproduktens motsvarighet i pengar.

Ur marxistiska synpunkt utgör 'bruttoprofiterna' (M') penningekvivalenten för produktionsarbetarnas merarbetstid, medan lönerna (Vp') för dessa arbetare representerar den nödvändiga arbetstidens penningekvivalent. Den riktiga mätaren på exploateringen av produktionsarbetarna – dvs mervärdekvoten – är därför:

$$\frac{M'}{Vp'} = \frac{40000}{20000} = 200\%$$

Men för kapitalisterna ser det hela annorlunda ut. Från bruttoprofiterna återstår ännu att dra av de pengar de lagt ut på att försöka sälja varorna. Dessa *försäljningskostnader*, som kapitalisterna kallar dem, består av material- (Kf') och arbets- (Vf') kostnader för omvandlingen från producerad vara till försäljning för pengar. Dessutom måste de dra av indirekta skatter S (omsättnings-, licens- och förmögenhetsskatter, osv), därför att från deras synpunkt är också dessa en 'utgift' för företaget. Vad som är kvar efter alla dessa avdrag kallas netto-bolagsinkomst ("net-corporate-income") (P).⁵⁹ Om försäljningsutgifterna $Kf' + Vf' = 15\ 000 + 10\ 000$ dollar, och indirekta skatter $S = 5\ 000$ dollar, då är nettobolagsinkomsten = 10 000 dollar.

Från kapitalistklassens synpunkt är både försäljningsutgifter och indirekta skatter rena affärsutgifter. Ja, även sett från systemet som helhet kan de betraktas som absolut nödvändiga utgifter, eftersom både kommersiellt kapital (grosshandel/detaljhandel) och staten utför oundgängliga uppgifter. Men det faktum att de är oundgängliga utgifter ändrar inte på något sätt det faktum att de också är mervärdets avledda former. Det är nödvändigt att *producera* merprodukten innan den kan säljas; att sälja den ändrar bara äganderätten till denna produkt, inte dess storlek. I den utsträckning som delar av merprodukten suges upp genom äganderättsförändrande aktiviteter (köp och försäljning) och genom statliga aktiviteter⁶⁰ är inte mer än en mätare på systemets distributions- och legaliseringsutgifter.

Tyvärr lyckas inte profit-klämme-teoretikerna inse denna avgörande poäng.⁶¹ Utan undantag identifierar de mervärdekvoten med P/W , kvoten för nettobolagsinkomst mot alla löner. Med hjälp av ovan använda beteckningar får vi: $P = 10\ 000$ dollar, och $W =$ produktionsarbetarnas löner + löner åt försäljare m fl = $20\ 000 + 10\ 000 = 30\ 000$ dollar, så att $P/W = 10\ 000/30\ 000 = 33\ 1/3\%$. Detta är långt från den riktiga mervärdekvoten $M'/Vp' = 200\%$.

⁵⁸ Jag använder här termen produktionsarbete därför att det inte är möjligt att tillfredsställande utveckla begreppet produktivt arbete inom ramarna för denna artikel. Av samma anledning använder jag termen vara för att täcka både föremål och tjänster som säljs för pengar. Skillnaden mellan produktivt och improduktivt arbete låter sig inte reduceras till den enkla skillnaden mellan föremål och tjänster.

⁵⁹ Nettobolagsinkomst delas i sin tur upp i bolagets inkomstskatt, ren ränta ("pure rent") (i motsats till nedskrivning och underhåll av byggnader och utrustning, vilka egentligen är en del av produktionskostnaderna eller försäljningsutgifterna), ränta, aktieutdelning och kvarhållna inkomster ("retained earnings").

⁶⁰ Förutom direkt statlig produktion.

⁶¹ Denna viktiga kritik av profit-klämme-logiken har också gjorts i en kritisk artikel av Boddy-Crotty (a a) publicerat i *The Communist*, vol 1, nr 2.

Genom att blanda ihop P/W med M'/Vp' , blir den riktiga exploateringsgraden för en given tidpunkt enormt underskattad, som det ovan anförda exemplet illustrerar (storlekarna det rör sig om kommer tämligen nära de faktiskt rådande storlekarna som jag får fram genom en mycket mer komplicerad och detaljerad analys av USA's ekonomi.)⁶² Vad som är värre är att P/W har en inbyggd nedåtgående avvikelse över tiden jämfört med den riktiga kvoten M'/Vp' , på grund av att både försäljningskostnader och indirekta skatter har stigit starkt i alla kapitalistiska ekonomier. Detta gäller speciellt efter andra världskriget. Det är därför vilseledande att förklara det observerade fallet i "profit-löne"-kvoten P/W genom ett på exploateringsgraden tillskrivet fall. Tvärtom är det fullt möjligt att en stigande exploateringsgrad, följd av ett fall i profitkvoten à la Marx, har resulterat i en sänkt ackumulationstakt och ökande arbetslöshet. Ser vi det på det viset framstår ökad inomkapitalistisk rivalitet och ökade statliga ingripanden, som svar på en djupnande kris, inte som orsaker till den. Empiriskt visar sig dessa svar som ökade försäljningsutgifter och ökade skatter, vilket leder till sankt P/W fastän M'/Vp' stiger. Detta är i grund och botten Yaffe's förklaring till den nuvarande världskrisen.

Det är värt att upprepa att en observerad sänkning i "profit-löne"-kvoten P/W inte i sig själv erbjuder någon förklaring. För att förstå vad som ligger bakom den blotta observationen, behöver vi en teori om profitens bestämningar för att kunna veta vilka faktorer som är ansvariga för den empiriska trenden. Men vi behöver också veta hur de empiriska kategorierna svarar mot de teoretiska, annars kommer vi fram till fel orsak. Just detta är felet som profit-klämme-skolan gör: den baserar sig på mervärdeteorin, och ändå missar den helt att beakta skillnaden mellan denna komplicerade och kraftfulla marxistiska kategori, och den borgerliga kategorin "profit" ("net operating income"). På så vis tillskriver de felaktigt den varaktiga sänkningen i lönsamhet, och därmed själva den rådande världskrisen, lönernas klämning av profiterna.

Slutsatser

Historien lär oss att kapitalismen periodiskt är föremål för bristningar i sin ekonomiska och sociala struktur. I dessa stunder framträder systemets inneboende sociala spänningar i skarpa konturer. De borgerliga plattityderna hos de olika rättrogna lärorna börjar tunnas ut, får ett desperat utseende, och kampen mellan klasserna bryter ut i öppna dagar.

Vi lär oss denna lektion i kapitalismens historia än en gång. Den ekonomiska blomstringen efter kriget som skulle leda oss genom 21:a århundradets gyllene portar, är nu officiellt död. Over hela den kapitalistiska världen flödar de politiska och ekonomiska kriserna ymnigt. Den internationella konkurrensen hårdnar, när kapitalisterna kämpar för livet; banker misslyckas, industrier misslyckas, själva det internationella valutasystemet raglar från den ena krisen till den andra; arbetslösheten ökar medan priserna fortsätter att stiga och överallt skärps klasskampen.

Hur ska vi förstå denna senaste krisen för kapitalismen? Otvivelaktigt måste vi studera och analysera den i detalj, inte bara lokalt eller nationellt utan också i världsskala. Men det kommer i sig aldrig att räcka. Vi måste samtidigt förstå att kriser inte är något nytt för kapitalismen. Deras periodiska och ödeläggande framträdande har erkänts, analyserats och teoretiskt begripits av många andra långt innan vi ens kunde ställa frågan. Att förstå detta är

⁶² I den regelrätta praktiken är rekonstruktionen av penningekvivalenterna till M' , Vp' och W enormt mycket mer komplicerad än vad som antytts ovan. I själva verket inbegriper det omvandlingen av nationalinkomstberäkningar, baserade på keynesianska kategorier, till marxistiska beräkningar baserade på Marx' värdekategorier. Detta är en teoretiskt svår uppgift, likaväl som den är empiriskt svår. Inte desto mindre är det tämligen utförbart och utan tvekan absolut nödvändigt. På basis av tämligen detaljerade kalkyler (vilka jag av uppenbara skäl inte kan presentera här) finner jag att den riktiga mervärdekvoten M'/V' stiger från 1900 till 1972, medan P/W sjunker under samma period. Stigande 'utgifter' och höjda skatter är förklaringen till stor del av denna skillnad.

att förstå nödvändigheten av studier av våra föregångares förklaringar, så att vi kan dra nytta av dem och bygga vidare på dem. Om uppgiften är att övervinna systemet, då är det en tvingande nödvändighet att förstå det. Priset för okunnighet är misslyckande.

Syftet med denna uppsats har varit att presentera och analysera de grundläggande ståndpunkterna som historiskt har uppkommit i frågan om kapitalistiska kriser. Jag har försökt vara så noggrann som möjligt med denna uppgift, men samtidigt inte förutsätta några tidigare kunskaper i ämnet. I och med det har jag försökt presentera inte bara vad en speciell typ av teori säger, utan också varför den argumenterar så, och hur resonemanget utvecklats historiskt, och vilka politiska ståndpunkter som förknippats med den vid olika tider.

Hellre än att summera vad som diskuterats i huvuddelen av artikeln, skulle jag i stället vilja rikta uppmärksamhet på tre lärdomar som jag tror finns att hämta ur kristeoriernas historia.

Den första lärdomen har att göra med förhållandet mellan teori och politik. Varje teoretisk ståndpunkt innebär en viss grad av förändring av systemet. I den meningen har varje teori politiska konsekvenser för den praktik som baseras på den. Men det är viktigt att inse att man inte kan finna något enkelt samband mellan en viss uppsättning teoretiska begrepp och den politik som kan förväntas hänga ihop med den. Ta fallet med underkonsumtionsteorierna, till exempel. Dess förespråkare har omfattat reaktionären pastor Malthus, den småborgerlige socialisten Sismondi de Sismondi, den revolutionära aktivisten Rosa Luxemburg, och hela den moderna 'monopol-kapitalism'-skolan baserad på arbeten av Paul Sweezy och Paul Baran. Dess opponenter, å andra sidan, inbegriper borgerliga teoretiker av alla sorter, från Ricardo framåt, men också Marx och Lenin. Varken bland anhängare till underkonsumtions-teorin eller bland dess kritiker kan någon gemensam politisk ståndpunkt urskiljas. Liknande argument kan anföras för varje annan kristeori.

Den andra viktiga lärdomen har att göra med teori och 'fakta'. Det är ett mycket allvarligt misstag att anta att 'fakta' på något sätt är *givna* oberoende av begreppsapparaten. Även en kort studie av nationalinkomstberäkningarnas historia visar snart att de data vi ställs inför vid en given tidpunkt är det numeriska uttrycket för speciella teoretiska kategorier. Dessa data är naturligtvis baserade på händelser i den riktiga världen, men det sätt på vilket dessa händelser sorteras och samlas in är också beroende av en teori om världen. Det mönster som träder fram på basis av keynesianska kategorier (vilka ligger till grund för de rådande nationalinkomstberäkningar) behöver inte alls vara desamma som de som träder fram på basis av marxistiska kategorier. I diskussionen om profitklämme-teorier, till exempel, såg vi hur viktigt det var att inte blanda ihop profit-löne-kvoten (P/W) med exploateringsgraden (M/V). Det skulle verkligen vara en förskräcklig förlust att överge en korrekt teori därför att den inte svarar mot 'fakta' som baseras på helt andra kategorier.

Den tredje lärdomen har redan diskuterats i början av detta avsnitt. För att kortfattat upprepa det: När man ska analysera krisen räcker det inte att bara studera dess fenomen. Det är lika nödvändigt att studera förklaringarna till kriserna, både gamla och nya. Annars är det mycket troligt att vi helt enkelt återupptäcker det som redan upptäckts, och gör samma misstag som andra gjort för länge sedan. Det har ofta sagts att de som struntar i historien är dömda att upprepa den. Till detta ska kanske läggas att de som struntar i teori är dömda att åter bygga upp den.

Översättning *Mats Bladh*